

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Роман ІВАНИЧУК

ЖУРАВЛИНИЙ КРИК

 FOLIO

Історія України в романах

Роман Іваничук

Журавлиний крик

«Фолио»

2006

Іваничук Р. І.

Журавлиний крик / Р. І. Іваничук — «Фолио», 2006 — (Історія України в романах)

Роман «Журавлиний крик» присвячений подіям, що відбувалися у переломні часи української історії. Остаточна ліквідація гетьманства, знищення Запорізької Січі, спроба гайдамаків під проводом Івана Гонти і Максима Залізняка відродити втрачену українську державність, утвердження Катерини II на престолі Московської імперії, розгром повстання Пугачова... На цьому історичному тлі діє головний герой роману — філософ Павло Любимський.

© Іваничук Р. І., 2006

© Фолио, 2006

Содержание

Пролог	5
Частина перша	7
Розділ перший	7
Розділ другий	19
Розділ третій	37
Розділ четвертий	46
Розділ п'ятий	54
Розділ шостий	65
Конец ознакомительного фрагмента.	69

Роман Іваничук

Журавлиний крик

Пролог

Зморений кінь виніс вершника з подільських путівців на битий Волинський тракт, що розгорнувся, немов сувій сірого полотна, аж до підніжжя Замкової гори, увінчаної надщербленою дугою червоного муру, – в очі входило східне передмістя Львова.

Кінь спотикався на вичовганих колесах виямках, збивав об осклизле каміння мощеної дороги копита, з яких на довгих переходах із далекої лівобережної Самари повідпадали підкови; вершник Львова не впізнавав, хоч і в'їжджав до нього чотири роки тому з протилежного боку – Городоцьким трактом, а втім, міста й не видно було за пасмом пагорбів; дрібні хатки під солом'яними дахами залишилися позаду, їх змінили кам'яні будинки, криті гонтом і бляхою, муроване передмістя тіснішало, стискалося, пасовиська маліли і щораз густіше кокоїжилися жухлим будяччям і собачою кропивою; вершник зупинив коня, спішився.

Вірний вороний вже не був йому потрібен, господар зняв з нього ношу з двох клунків, перекинув її через рамено, звів коня з дороги, поплескав по шиї й погнав на заскоринені першим інеєм загони, а сам пішки подався до Підзамча, сподіваючись dopaсти до будь-якої нічліжки й відіспатися після довгої і втомливої подорожі.

Шукати довго не довелося: навпроти Онуфріївського монастиря на непримітному будинкові висіла табличка з претензійним готичним написом «Hotel Grand», біля входу стояв готельний слуга в лівреї, він придивлявся до перехожих, досвідченим оком відрізняючи прибулих від мешканців міста; високий чоловік у чорному сукмані й смушевій шапці, з-під якої вибивалося сиве волосся, й клунками через рамено відразу привернув його увагу. Готельний слуга вклонився, завченим жестом закликаючи подорожнього, і той підійшов, відрекомендувавшись.

– Маркіз Жюль де Ваттель.

– О-о, гості з Франції! – значно нижче, ніж перший раз, уклонився готельний слуга: після перемог Бонапарта в Італії австрійці ставилися до французів з респектом і підозріливістю; він спідлоба придивлявся до змученого чоловіка в запорошеній свиті. – Просимо, уклінно просимо... Що ви, що ви, документів ми не вимагаємо, тільки... якими грішми будете платити?

– Московськими золотими карбованцями.

– О мосєє, на вас чекає найкращий pokій!

У готельній кімнаті вздовж тріщин на стінах розповзлася пліснява, але були тут ліжко з чистою постіллю, стіл, крісло і шафка; подорожній замовив до покою вечерю й почав розкладати свої пожитки. Дістав з одного клунку запасний одяг і взуття – масток, як на маркіза, надто скромний – і заніс до шафки, з другого вийняв перев'язану шнурком пачку паперу, потримав у руках, ніби зважив, і поклав на стіл.

– Ось і все... – прошепотів.

Готельний слуга з вечерєю не забарився, подорожній з'їв пожадливо і, наситившись, ліг у ліжко, щоб заснути хоча б на добу.

Та сон не приходив. Почуття безвиході заповзало в душу: аж тепер, відчувши себе в цілковитій безпеці, мандрівник збагнув, що вороття до минулого не буде вже ніколи й ніколи не побачить він ні своєї дружини, ні дочки, що п'ятдесят п'ять прожитих літ немов у Лету впали, не залишивши на землі жодного сліду.

Довго лежав, бездумно вдивляючись у закіптюжену стелю, й викликав у пам'яті юне обличчя Уляни, бо нинішнього уявити собі не міг; образ дочки, якої ніколи не бачив, уперто зливався з обличчям матері – було воно цієї миті примарне й далеке; а коли смеркло, враз

навальню наблизилося до нього, і він чекав присуду за кривду, що їй заподіяв. Проте жінка була добра й ласкава, русяве волосся впало на білі щоки, вона прошепотіла:

«Я прийду до тебе, прийду, ти не розпачай. Хіба ти один такий? Вас багато пішло на ешафоти, в тюрми й на вигнання – по живлющу воду для спраглих людей, і зусилля й пожертви ваші не пропадуть дарма, хтось довершить вами розпочате, нащадки ваші добудуть з каменя воду... Тільки встигни завершити своє....»

Маркіз глянув на стос паперу, сягнув рукою, розв'язав, погортав дрібно списані аркуші. Оце і є те, що має звершити, – мета його мандрівок. Мало чи багато? Не знає. Але з усіх доріг виніс тільки цей стос паперу й мусить його віддати людям... Зникло обличчя дружини – нова турбота діймала подорожнього: чи живе ще у Львові професор Петро Лодій, що чотири роки тому ради Ваттелеві залишитися в Галичині, донедавна тут виходила газета французькою мовою, можна б її поновити, університетові потрібна професура, у Львові добре функціонує друкарня Йозефа Міллера. Не міг тоді: мусив їхати до Московії як емісар від революційного французького Конвенту.

Місія закінчена. Залишилися зробити останнє, а може, і єдине за все життя конкретне діло – видати книгу життя цілого покоління під іменем Павла Любимського, справжнім прізвищем маркіза де Ваттеля.

Чи живе у Львові ще професор Лодій? Чи працює друкарня Міллера?

Сон склеплював повіки, тіло важко виповнювалося ним, немов свинцем; стосик списаного паперу пучився, виростав на столі, ось уже досяг він стелі, заповнив усю кімнату, весь простір, в якому жив Любимський півстоліття; і прошепотів він, засинаючи, слова з Другого послання апостола Павла до коринфян, які стали його, Любимського, молитвою:

«Коли я завдаю смутку вам, то хто мене розважить, як не ті, що засмучені через мене? Бо з великого горя і туги серця та з многими слізьми написав я це не для того, щоб ви сумували, а щоб пізнали любов, котрої у мене до вас пребагато».

До Львова прийшла глуха осінь 1796 року.

Частина перша

Розділ перший

Зима в Москві була тоді жорстока і в суворості своїй благодатна, морози виморили ворон, чуму і безпритульних волоцюг, друга столиця Московії очистилася од усілякої скверни, перед якою безсилі військо, Таємна експедиція і правосуддя, тож настав час без гарячки, спокійно наводити лад у розхитаній війною країні, закручувати розгвинчені шруби в державній машині, нагороджувати достойних і карати злочинців.

Івана Максимовича Синельникова ще наприкінці листопаду викликав зі Симбірська новий і несподівано перспективний фаворит імператриці генерал-аншеф Григорій Потьомкін до Петербурга. В листі сіятельний граф повідомляв прем'єр-майора, що всемілостива цариця, пам'ятаючи його заслуги в битвах з турками й татарами під Перекопом, Бендерами, Каланчаком, а до того ж доблесть довіреного йому карабінерного полку, який потім у складі армії князя Петра Паніна громив пугачовських зброднів, надає Іванові Максимовичу звання полковника, при цьому пропонує йому бути готовим податися до Криму, щоб очолити бахчисарайський гарнізон та подбати про переселення тамтешніх греків до Новоросійського краю.

Тридцятип'ятирічний прем'єр-майор був ще повний жадань слави і рангів, йому імпувала царицина пропозиція. Він велів гнати чимдуж коней, міняючи змилених рисаків на поштових станціях, проте до Москви встиг прибути лише по Різдві, якраз у найлютіші морози.

Зупинився у непоказному трактирі на одному з арбатських завулків – Конюшенному, навпроти візерунчастої церковці Симеона Стовпника. Хазяїн відвів офіцерові нагорі щонайзатишнішу кімнату, запевнив, що блощиць немає – вимерзли, а від холоду – що вдієш! – хай його благородіє рятуються вниз міцним і гарячим.

Зігрітися з дороги й справді треба було, а ще хотілося дізнатися про найсвіжіші новини в білокамінній столиці —

Іван Максимович зійшов до шинку. Тут було людно й накурено, обличчя не розгледіти за тютюновим димом, а врешті – так у всіх постійних дворах, до цього не звикати; шинкар запобігливо вискочив із-за ляди – видно, офіцери сюди навідувалися рідко, – промів подолом фартуха вільний стіл у кутку, запросив майора сісти.

Очі Івана Максимовича поволі при звичаювалися до синюватого сутінку. Чекаючи на обід, він встиг розглянути сусідів: за довгим дубовим столом перед вікном сиділо п'ятеро чоловіків у циліндрах і різношерстих сурдутах – начебто й не московські, потім почув кілька фраз по-французькому. Не звертав уваги, чей же в Москві та Петербурзі всяке намагалося розмовляти будь-як, аби лише не по-своєму; то, може, й ці... Проте вухо вловило чисту французьку вимову.

– Ми невинуваті домашні патріоти, – посміхнувся один з компанії, він сидів посередині й на вигляд був найстарший у цьому молодому товаристві. – Приїхати до Москви серед такої лютої зими й замовляти бургундське! – Потримав пугар навпроти очей і зневажливо відставив його набік. – Ей, гарсон! – гукнув шинкареві. – Водка!

Шинкар, метушливо звиваючись у проходах між столами, ніс закордонним клієнтам гранчастого бугеля. Його затримав за полу каптана гомілатий здоровань.

– А-а... А панянок тут не можна замовити?

Французька шинкареві була незрозуміла, він розвів руками, всі хором засміялися, а старший знову скептично кинув:

– Бог свідком, ви безнадійно обмежені парижани: в Москві такої страви у трактирах не подають. Треба було їхати не сюди, а хоча б до Берліна.

Горілку розлили в пугарі, дехто принохувався, кривився.

– Досить уже Вольтерового гостювання в Берліні, – відіззався хтось із гурту. – Він утікав на диліжансі від гостинності свого кумира Фрідріха II, наче за ним гналося сто макбетівських відьом!

– А тепер заграє з північною Семірамідою, дивись, ще й сюди приїде – слідом за нами.

– Можна сподіватися, що цього не станеться. Мосьє Дідро після повернення з Московії напевно поділиться з колегою своїми враженнями.

– Проте обидва й далі писатимуть вінценосцям моралізаторські повчання, видумуючи кожен для себе ідеального монарха чи монархиню... Випиймо, панове, за нашого дивака Руссо – найтверезішого з філософів!

– І за гарячих парижанок!

– І за манірних фрейлін Катерини...

Горілка швидко каламутила голови французам, вони гомоніли щораз голосніше і, перебиваючи один одного, проголошували тости.

– Чудова московська водка, – кркнув старший. – Ідіть собі з вашим патріотичним бургундським до всіх чортів або подаруйте гарсонові, а мені ще раз налейте тієї, що міцна, як московські морози!

– Гарсон! – покликав шинкаря гомілатий. – Візьміть для своєї мадам наше вино! – Він відсунув непочаті пляшки, а одну взяв у руку й, приклавши пальця до губ, прошепотів таємничо: – Увага, панове! Бочку водки тому, хто розгадає оцю мою історичну загадку...

Далі зняв з голови циліндра й кинув його на стіл, потім простягнув руки до своїх сусідів, познімав із їхніх голів циліндри, поскладав один поверх одного. Потім узяв пляшку з початим бургундським, бризнув з неї вина по обидва боки капелюшної вежі.

– А що? – допитувався, заглядаючи в очі своїм колегам. – Перевелися в солодкій Франції дотепні й розумні?

Але тут схопився старший, підніс пугара і проголосив:

– Вавилонська вежа!.. Тож випиймо, панове, за новітній Вавилон, за Семіраміду – незрівнянну Като, як назвав її Вольтер, і за поверженого Навуходносора – маркіза Пугачева!

– Виграв, колего, – вдарився об поли сурдута гомілатий. – Гарсон, бочку водки!

Іван Максимович остовпів. Що могли б уліпити за такі вівати французам, не знав, але йому за саму присутність на подібній забаві може всміхнутися не царський палац над Невою, а інший над цією ж рікою, біля Ладозького озера, – шліссельбурзький... Боязко глянув на шинкаря, що саме підносив йому страву й горілку, але той не звертав ніякої уваги на п'яні вигуки, як не зважає артилерійський капітан на гарматну стрілянину. В залі теж на тост ніхто не зреагував.

Синельников обвів очима тих, що пили й куняли за столами, і лише тепер помітив у протилежному кінці зали сивовусого дідугана з козацьким довгим чубом, опущеним навскіс через покрояне зморшками гудзувате чоло. Дерев'яний пугар, що його старий підносив до губ, затремтів у руці, дідуган блиснув очима у бік французів і випив одним духом.

– О-о! – помітив старого довгов'язий француз. – О-о, погляньте, колеги, з нами п'є запорізький лицар, він поділяє наш тост! Це ж так романтично: з французькими вільнодумцями п'є козак, жива легенда в широких штанах і червоних ботфортах! – Хитнувшись, він вийшов з-за столу й попрямував до козака з пугарем у руці.

Дідуган важко підвівся. Він був не надто високий, але кремезний, одягнений у дорогого запорізького жупана, брязнула об край столу шабля в обсіпаних коштовними каменями піхвах, – козак, видно, належав до вищої старшини. Обвітрене обличчя зібралося у зморшки, губи стиснулися у зневажливій гримасі, старий поглядом зупинив розохоченого чужинця й проказав поволі, дошукуючи французьких слів:

– Якщо козаки стануть колись легендою, то у французів вона завжди буде пов'язуватися з Дюнкерком, під яким Богдан Хмельницький допоміг урятувати Францію від іспанців більше ста років тому. А випив я... сам знаю за що.

Знічений француз позадкував до своїх, прохаючи жестами вибачення; гостей вразив не стільки різкий тон відповіді, скільки зміст її та ще й вимовлений французькою мовою!

Іван Максимович подався вперед. Він наче десь бачив цього лицаря, колись з ним у житті зустрічався, але губиться обличчя старого в сутінках... Чекай, чекай... Підвівся, щоб підійти до дідугана, та цієї миті з-за сусіднього столу виступив високий чоловік, молодий на вигляд, в чорному сурдуті, глянув на козака, що сидів за хмарою диму, смалив люльку й не цікавився більше чужинцями та їхніми тостами, потім промовив до притихлих гостей по-французьки:

– До вашого тосту, панове, я додам тільки одне і з радістю перехилию за це чару: прийде час – і незрима рука напише і в Парижі, і в Петербурзі останнім Валтасарам вогненними літерами на стінах: мане, текел, фарес¹. Я вип'ю за предтеч того судді – за дивака Руссо, педантичного Канта, наївного просвітителя імператорів Вольтера і за українського філософа Сковороду.

Надпив з келиха, скося глянув на офіцера, що сидів поруч.

Синельников був украй збентежений. Він теребив пальцями аксельбанти, не знаючи, як поведетися. Не личить воїнові кликати поліцмейстера, але розмова в шинку ставала вкрай небезпечною, вона була страшніша від промов Пугачева на козацьких зборищах. А прем'єр-майор Синельников присягав імператриці, і його обов'язок – боротися з її ворогами. Як тут бути? Ні, краще вийти. Перед ним блискуча кар'єра, і її втрачати не можна. Але він здатний лише до чесної битви, доносити не вміє і не може. Тому геть, геть звідси, щоб не слухати крамоли... Проте було цікаво, хто ці люди, що вони ще скажуть. Знайшов для себе рятівне: «Але ж я не конче повинен знати французьку мову...»

Чужинці загомоніли, захоплені сміливими словами незнайомого, бурхливими жестами запрошували його до свого столу: чом же мосьє відразу не признався, що він теж француз?

Чоловік у чорному сурдуті відвів очі від офіцера – Синельников сидів пригнічений і аж ніяк не навіював підозри, – усміхнувся.

– Я не француз. Я теж козак, хоч не ношу шаблі й шароварів. Батько мій був козаком. Але чому вас дивує наша освіченість? Хіба не відомо вам, хто і з яких країн учиться в Європі, невже не відаєте про те, що й ваші земляки здобувають освіту в Києво-Могилянській академії? Я ж учився в королівському педагогіумі в Страсбурзі і єсьм бакалавром філософії, а мої ровесники слухали лекції в Оксфорді й Галле, а деякі мали щастя навчатися фізичної географії в самого Іммануїла Канта в Кенігсберзі...

Заінтриговані чужинці підвелися з-за столу, підійшли до незнайомого, придивлялися до його молодого обличчя, значуще перезиралися між собою; вавилонська вежа з циліндрів залишалася стояти кумедним символом імперії і з обох боків підтікала, замість Тигру і Євфрату, бургундським вином, – обступили й разом заговорили, знайомлячись: вони, художники, лікарі, юристи, супроводжують у Московії паризьких гостей – філософа Дені Дідро і публіциста барона Фрідріха Грімма, які приїхали скласти візит північній просвіченій монархині Катерині II.

– Мосьє бакалавр напевно знає, – заговорив довгов'язий француз, – що російська імператриця милостиво закупила у збіднілого Дідро книги і, не забравши в нього жодної, призначила філософа директором його власної бібліотеки, сумлінно виплачуючи йому щорічну ренту. Вольтер був захоплений вчинком Катерини, він назвав її «моя Като», а Дідро, о бідний Дені! – заламав руки француз, – з великої вдячності приїхав поклонитися своїй покровительці, привізши зі собою подарунка – двадцять шість картин Рембрандта! – але, на жаль, у

¹ За легендою, на бенкеті в останнього царя Вавилонії незрима рука написала на стіні вогненними буквами слова: «пораховано, зважено, віддано». На другий день Валтасара знайшли мертвого, а Вавилонію завоювали перси.

невдалу пору північна Семіраміда, незрівнянна Вольтерова Като мала в цей час зіпсований настрій: маркіз Пугачов домагався, бачите, її руки, чи то пак престолу, ха-ха! Потім благодійниця помітно повеселішала – Пугачева спіймали і з почестями привезли до Москви. Ха-ха! – вдавана усмішка на обличчі француза раптом змінилася виразом презирства й ненависті. – Його у клітці везли, як індійського тигра, і нині він стоїть у клітці в борговій тюрмі поряд із монетним двором. Так, так! Клітка така вузька, що в'язень не може навіть клякнути. Він стоїть і мовчки дивиться на людей, тамуючи нестерпну муку. О, бідний мосьє Дідро! Йому дозволили подивитися на Пугачева, і філософові стало погано. Він позавчора вернувся до Петербурга, щоб їхати геть звідси, де в'язнів тримають не в тюрмі, а в клітці! Я... я, знаєте, лікар, і таке, таке...

Розпалений француз сягнув по свого пугара і вихилив його до дна.

– А вона сказала великому мудрецеві світу, коли той завів розмову про закріпачення московських селян, ваші, мовляв, сміливі принципи придатні для трактату, а не для діла, ви маєте справу з папером, що все стерпить, а я з людьми. І в той же час, лицемірно афішуючи себе ученицею Монтек'є, складає прожекти найгуманніших законів на підставі його праць. О, бідний директор бібліотеки північної Семіраміди!

Гарячого лікаря зупинив його колега, старший з виду, спокійний. Поклав йому руку на рамено й легким порухом голови вклонився бакалаврові філософії.

– Я юрист, мосьє. Моє ім'я Шарль. Я об'їздив багато країн Європи, щоб познайомитися з правовими нормами сучасного світу. Мене цікавить не тільки юриспруденція, а й історія. Я трохи знайомий з минулим України, читав праці Вольтера з цього питання. І тому прошу вибачення за нетактовність нашого колеги, який, хоч і не зі злого умислу, образив вашого лицаря. – Він кивнув у бік сивовусого козака, що сидів у задумі і, мабуть, не прислухався більше до розмов. Бакалавр філософії слухав і одночасно стежив за козаком, наче боявся, щоб той не вийшов з шинку. – Але я не можу збагнути, як це сталося, що Запорізька Січ з вільної демократичної республіки стала опорою темної сили деспотизму. Розумію, є примус, але ж покора тиранам, видно, увійшла у вашу психіку. Який був момент – Пугачов! Революція! Хай темна, неосвічена, проте вона захитала основами імперії. Чому запорізьке козацтво не підтримало повстанців, а навпаки – пішло на службу до самодержця?

У залі почувся приглушений стогін: якийсь гевал, звалившись на стіл, мимирив мирно у дрімоті. Козак сидів незворушно, зіжмакавши в кулаці довгого оселедця.

– А як пояснити, – відказав бакалавр філософії, – що колись у Римі місце Цицеронів, Катонів, Лівіїв зайняли громадяни, що не сміли висловлювати своїх думок, та чернь, для якої вище блаженство полягло в тому, щоб діставати по дешевинці їжу й витріщатися на процесії?

– Очевидно, в Римі не стало більше трибунів, яких народ міг слухати. Але тут... Я чув дещо про Сковороду, читав праці Ломоносова, сьогодні, зрештою, розмовляю з вами...

– У Римі, крім трибунів, не стало ще й магістратів, які народ міг обирати. І на Україні це вже сталося. Вибори на Січі скасовані, гетьманської автономії давно вже немає. А коли люди не беруть участі в управлінні державою, то вони починають відчувати лише своє безсилля і тому або вигадують собі ідолів, на яких їм, безсилим, хочеться опертись, або ж покірно приймають привезених.

– Це правда, – сказав француз. – Ідолопоклонство – страшна й довготривала хвороба, що однаково вражає і тих, хто кланяється, і тих, хто приймає поклони. Ідоли, сп'янілі від оплесків черні, уявляють, що при них суспільство процвітає і тільки зловмисники можуть знаходити якісь вади; упокорені ж звикають до думки, що без божків вони безсилі, їм страшно...

– О, о! – підхопив думку француз бакалавр філософії. – їм страшно. І цей страх деспоти сіють усіма способами. Клітка, диби, четвертування... мало того – страх посади, страх нагороди, страх медалей і георгіївських стрічок, страх не отримати їх. Так! Народ у деспотичній державі може затівати й революції. Чому б ні? Ось – Пугачов. А щоб не траплялися, треба,

аби держава просякла духом страху й рабства, та так, щоб і тиран одночасно був рабом. Щоб абсолютна покора родила невігластво. Щоб той, хто повеліває, і той, хто скоряється, не міг ні роздумувати, ні сумніватися, а тільки наказувати або виконувати. Щоб була темрява. Людину ж поступово позбавляти всього, а потім дати їй щось – гріш, орден, чин, – за що вона буде по-рабськи вдячна.

Шарль мовив замислено:

– Хай те, що скажу, не здається вам блюзнірством. У мене, коли я слухав вас, зродилася парадоксальна думка. Якщо вже до краю приходить деспотизм, то хай він буде найжорстокіший, хай якнайшвидше оголюється від видимості правосуддя й законності. Щоб знецінювалися брехливі ідеї, щоб розвіювалася ілюзорна віра в доцільність тиранічного ладу, щоб до людей приходили обурення і рішучість. Тоді можлива революція в її свідомій і освіченій формі. Деспотичні держави тим скоріше гинуть, чим скоріше розвивається їхній порок – жорстокість. Мовлячи це, я думаю передовсім про Францію... Воістину мав рацію Монтеск'є, коли сказав: «Якщо дикуни Луїзіани хочуть дістати плід з дерева, вони спилують саме дерево». Це альфа й омега тиранічного ладу.

– ...Який існує доти, доки розум не проникне в достатню кількість голів, – закінчив бакалавр філософії.

Рипнув стілець. Офіцер схопився з-за столу.

– Ви... ви... – тихо проказав, запинаючись, – ви розумієте, що говорите? Вам ешафот сниться, опам'ятайтеся!...

– О, то ви знайомі! – Шарль вклонився офіцерові й знову повернув голову до співрозмовника. – Дуже шкода, що пан офіцер не знає по-французьки. Цікаво, що сказав би він з приводу нашої дискусії? Мені ще не доводилося розмовляти з московськими військовими.

– Пан офіцер застеріг би вас перед шибенницею, мосє! А не хотілося б вам порозмовляти зі самим кошовим отаманом козацького війська й запитати його особисто, чому він не підтримав Пугачева? Втім, ваш колега вже намагався говорити з ним.

Усі разом повернули голови до старого козака, здивовано переглянувшись.

– Калнишевський... – прошепотів офіцер і почав викладати на стіл гроші за неторканий обід.

– Дякую, панове, – попрощався з французами бакалавр філософії й квапно перетяв залу.

Іван Максимович на мить забув про крамольну розмову, котру тільки-но мимоволі вислухав. Батько Калнишевський! Отаман семитисячного козацького війська в авангарді корпусу князя Прозоровського. А він, прем'єр-майор Синельников – командир Донського карабінерного полку в цьому ж корпусі. Очаків, Кінбурн, Перекоп, Сілістрія... Битви, перемоги, слава... Тезоіменитство отамана на святих Петра і Павла. В гостях у кошового сам князь Василь Долгоруков – командир Другої армії в московсько-турецькій війні, князь Прозоровський, підполковник Кутузов, невідомий ще у високих колах генерал-поручик Потьомкін і щирий приятель Калнишевського Іван Максимович Синельников. Вівати й тости. Підпилий Прозоровський обіймає Петра Калниша і просить зробити йому таку честь – вписати до запорізького війська. Просить і молодий Кутузов. Потьомкін присягається, що не знав би більшого щастя, як бути простим сіромахою-козаком у батька Калнишевського. Кошовий вдоволений вагою іменитих осіб, він тут же, в наметі, велить наказному писареві виписати атестати: «За власним бажанням до Війська Запорізького Низового, до куреня Кушівського, у число тамішнього товариства прийняті і до військових реєстрів вписані Прозоровський, Кутузов, Потьомкін...» «А ти, Іване Максимовичу, не хочеш в козаки? – запитує Потьомкін. – Батьку, прийми ще й цього лицаря!» Регіт, тости, п'ють... «Не хочу, другом зостануся». – «Хіба ж ми не друзі?» – «Ні, ви начальники, яким можна побавитися і в підлеглих. А я рівний з Петром Івановичем. Рівний може бути й побратимом, а вищий або нижчий – ні».

Ні нижчий, ні вищий. Тоді були рівними... А нині?

Іван Максимович підвівся, ступив кілька кроків і зупинився. Боляче вдарили по мозку слова: страх посади, страх нагороди... страх не дістати їх. Це про нього? Невже про нього?.. Героїчні виправи під Оренбургом – узяти живцем Пугачева. Ганявся, ловив – не взяв. Ще б одна нагорода. Тепер полковник, а був би генералом. Страх не бути генералом. Страх майора Синельникова, що женеться за ватажком повстанців, і страх простого гренадера, що вбиває яйцького козака, страх не заслужити ласки в її величності і страх не вислужитися перед прем'єр-майором. Страх слухати крамолу молодого бакалавра філософії...

Один лише раз не було страху – залишитися другом кошового. А тепер? Чому полковник Синельников не може зрушитися з місця, чому не біжить до старого побратима, щоб обняти його? Знову страх? Страшно, що до кошового підійшов ось неблагонадійний вільнодумець? Що Петро Іванович у якійсь зажурі – може, ласку втратив у своїх підлеглих Потьомкіна й Прозоровського? О, гидкий страх!

Іван Максимович зажмурився на мить. Тільки на мить. Зараз, зараз він підійде...

У шинку раптом спорожніло. За ту коротку мить, на яку він зажмурився, вимело французів, нема вже ні Калнишевського, ні бакалавра філософії, лише за столом посередині залу похропує п'яний гевал, шинкар штовхає його, потім запобігливо кланяється Івану Максимовичу. «Звольте на вечерю прийти, а завтра аж по обіді відчиню кабак – страта завтра». – «Яка страта?» – «Злодея вішатимуть». – «Пугачева?» – «Авжеж. А з Петенбургу вже приїхала сама матушка. У Коломенському палаці звели для наймилостивішої. І торжества будуть по случаю... ето... не Пугачева, конешно, а по случаю перемоги над турками. Всі сюди приїдуть, то, може, ваше благородіє, побудете ще трохи в Москві, навіщо коні мучити в таку даль, коли...»

Вибіг із шинку. За ним ще летіли й чіплялися мундира липкі слова шинкаря, а перед очима стояв майдан з плахою, до якої підводять чорнобородого чоловіка, того самого, котрого так зблизька бачив у потилицю і в профіль, скачучи у погоні, щоб узяти живого, живого взяти, мати твою, – до генерала представлять!

Швидко подався униз до Охотного ряду. Монетний двір, боргова тюрма – «яма». Біля дверей вартовий. «Я полковник Синельников...» – «Ізвініте, майор». – «Так, так, майор Синельников. Приїхав зі Симбірська за особливим... Хочу побачити Пугачева». – «Тільки на мінуту». – «Спасибі».

Напівтемний каземат. Камінний, холодний, паморозь на стінах. Під глибоким віконцем щось чорніє, наче стовп або висока шафка. «Де ж він?» – «Та ось перед вами. Добре затиснули в штаби». – «Іди собі». – «Не положено».

Іван Максимович боязко підступає до клітки. Не видно нічого, тільки дві зірничі блищать у сутінку. Це очі. Що в них? Думка про завтрашній день чи про вчорашній?

Зір поволі звикає до темряви. У чорнобороді людини, що у клітці, зігнуті коліна, сперті об штаби: так легше стояти. Тіло дрижить від холоду, а очі ще дужче блищать. Враз заворушилися губи, щось прошепотіли.

– Пугачов... Ти щось сказати хочеш?

– Не положено розмовляти із лиходієм! – вартовий.

– Помовч!.. Ти щось сказати хочеш, Пугачов?

– Здрастуй, батюшка Іван Максимович... Здрастуй...

– Звідки можеш знати мене?! – скрикнув Синельников.

– Забули, ваше високоблагородіє. Або й не знали. Нас було багато, а ви один. Пам'ятаєте Перекоп? У сімдесят першому восени фортеця впала, а ви мене, пораненого, до чину хорунжого представили, а потім на Дон відправили додому...

– Ти був там?.. А під... під Оренбургом не бачив мене?

– Ні, ваше високоблагородіє.

– Що тобі можу зробити зараз? Може, рідним що...

– Нема вже нікого, нічого й не треба... А от коли графа Петра Паніна зустрінете, то скажіть йому – це моя остання просьба, – скажіть йому, що в п'ятдесят сьомому на прусській війні під Єгерсдорфом – граф тоді в Апраксіна генерал-майором служив – Пугачов життя йому, пораненому, врятував. А він мене, закутого, в лице бив і плював. Спасибі йому мое перекажіть...

– Прости мені, – ледь чутно прошепотів Синельников і вибіг з каземату.

Петрові Калнишевському стелився шлях із Петербурга додому. Він встиг скоріше за свого бойового побратима Івана Максимовича в Потьомкіна побувати, дяку забрати щедрю, а поцілувати ручку пресвітлої цариці так і не вдалося. Повертався кошовий отаман у рідні степи до хлопців – славних запоріжців.

А вже там журилися хлопці-запоріжці та з великого жалю: гей, та бо не знали, кому поклонитися, та якому цареві. А за тими поклонами вже ший болять, бо кому в біса не кланялися, у запопадливості розбиваючи свої лоби, а за тими поклонами все руїни та дим. І турецькому чолом били, і польському, і шведському, і чортові лисому, а такої цариці ще не мали. Таж губами царициними мед солодкий пити, а її словами Всевишньому молитися, а її усмішкою весь світ звеселити...

Славою війну почали, славою закінчили, і кожен тепер по свою плату мчав на вороних до все милостивої.

Самар-річка невеличка заливає піски, туди їхав вороними, назад ішов пішки...

Наливай, московський шинкарю, пан кошовий має чим платити. Бо в пана кошового того золота – як трави та листу. А не стане дукатів у кишені, то проп'є царицині медалі: всі вони в золоті та діамантах; а забракне царициних щедрот, то маєтки свої, що на Інгульці та Кам'янці, проп'є; а коли й того буде замало, то й усю Україну кине ось тобі на ляду. Наливай, шинкарю, пан отаман ще багатий.

А ви мовчіть, панове французи, а ви мовчіть, ляхи, і турки, і татари, бо один Бог відає, що буде з вами, як не стане славного козацтва.

Калнишевський не слухав більше розмов підпилих чужинців, він ще і ще раз думкою перебігав десятирічну стрічку свого отаманування, шукаючи того кінця, звідки почалася неласка цариці. Чей же служили козаченьки десять років вірно, щоб ті землі свої обрубані та крихту волі зберегти. Кликав цар турецький у підданство – не пішли. Залізник гінців прислав – одмовили. І десь же воював Пугачов...

А цариця була щедрю, як сонце по осені. За Бендери та Ізмаїл – орден зі зображенням власної парсуни кошовому прислала та ще й на георгіївській стрічці, щоб на ший міг носити; за Перекоп – шаблю у срібних піхвах; за першу дунайську виправу – медаль; за Силістрію платив уже запорожець Грицько Нечоса-Потьомкін – тридцять вісім мідних котлів для всіх куренів прислав: обжирайтесь, козаки, як маєте чим, а за перемогу й мир з турками – то вже дулю з маком.

А з якою парадом, а з якими надіями поверталися у вересні з походу! Бо ж заробили! Полковник Антін Головатий ще влітку подався в депутацію до Петербурга з універсалами Хмельницького на козацькі землі. Тепер уже напевно вволить Катерина козацьку волю і степи, пошматовані сербськими й молдавськими колоністами, поверне: кров'ю заробили собі оту ласку.

Останню похідну ніч ночували над Базавлуком навпроти Зеленої могили, а в неділю гарматною стріляниною зустріла Січ звитяжців, і Службу Божу священик Володимир правив, тільки писар Іван Глоба був невеселий.

По церковній відправі подав кошовому листа від Антона Головатого, і чорніло смагляве обличчя отамана, коли читав того листа.

«Ясновельможний пане кошовий, – писав полковник, – турецькі й персидські шалі, дамаські матерії й хутра, бочки меду, ковбаси, сало, балики, дніпровська шука, турецькі

червінці – все віддано Нечосі. А він невдоволений, бо коня татарського, такого, щоб козакувати годився, ти не прислав йому. Погода тут похмура, усі сидять в «потьомках». І чутка ходять, щоб нашу Палестину розділити між петербурзькими панами, як по Писанію: «розділиша ризи і меташа жребій».

Мчав Калнишевський до столиці з двома аргамаками ублажати всесильного сіромаху з Кушівського куреня. Наймилостивіша виїхала до Москви, генерал-аншеф за державними справами не мав часу прийняти кошового. Аргамаків забрали слуги Потьомкіна: «Йому тепер не до вас, з Пугачовим тяганина».

І ще ад'ютант Каменський сказав Калнишевському на прощання:

– Гнівається на вас Григорій Олександрович, що сваволять козаки і на Дніпровську лінію до землекопних робіт не йдуть.

– Та яким це правом на наших вольностях фортеці будують? Я про це й хотів у його сіятельства...

Усі дістали плату – хто яку заробив. І ти чекай на неї, отамане, вона ще в табакерці Потьомкіна. Чекай і вір, як вірив дотепер. А йому залишилося ще один раз чхнути. Поодиноці легше. Спочатку гайдамаки, потім – яйцькі козаки, тепер...

«Чому козацтво не підтримало Пугачева?» – долинуло з другого кінця шинку французькою мовою, і глухий стогін вихопився з грудей кошового. Завтра Омеляна Івановича на страту... «Чи я цього боявся? Ні, смерті не боявся ніколи. А може, коли б пішов на злуку з Пугачовим, то й страти завтра не було б? Або – дві...»

І пригадався Калнишевському сон, що приснився на сьогодні в холодному трактирі. Підійшов до нього кат у червоному каптурі зі закривавленою сокирою і спитав:

«До якої смерті готовий?»

«Я ще не маю вмирати».

«Маєш умирати. При якій смерті не застогнеш? На палі проситимеш пощади?»

«Ні!»

«Четвертування боїшся?»

«Ні!»

«До скону в темниці готовий?»

«Ні...»

«Виберемо тобі найтяжчу смерть!» – зареготав кат і щез.

Калнишевський прокинувся з хмільної задуми. Хтось у чорному сурдугі зупинився перед його столом. Підвів голову.

– Чолом тобі, кошовий отамане, – промовив тихо незнайомий, ледь освітлений скупим світлом зі замерзлого віконця. Отаман приглядався до молодого обличчя незнайомого і силкувався збагнути, звідки цей свійський франт може його знати.

– Не моцуйтеся, ясновельможний пане кошовий, мене впізнати. Я досить змінився за тих десять років, коли-то ви, повертаючись із Ромна разом з майстром Сисоєм Шалматовим, що зробив витворний іконостас у вашій церкві, завернули до Лубен і гостювали в полковника Івана Кулябки, а потім заночували в хорунжого...

– У Любимського ж... У моєї небоги Меланії я ночував тоді... – наморщив чоло Калнишевський, і раптом його темні очі проясніли. – А ти... А ти отой юнак, що вчився тоді з Кулябчиними синами за кордоном? Господи! Син Меланії, Павло...

– Той самий. А нині вже виплуганився на вчену дорогу: і свої, і чужинецькі академії позакінчував і ось блукаю по світі, мов неприкаяний.

– Пристанища не дали? То ходи зі мною на Запорізькі Вольності хоч у яку школу або й січову. Я ще тоді тобі казав, пам'ятаєш, – в канцеляристи до себе кликав.

– Вольності... – Любимський сумовито глянув на кошового.

Калнишевський відвів погляд, встав, і вони обидва вийшли із шинку саме в той мент, коли давній побратим отамана Іван Максимович Синельников, зажмуривши очі, хитався між чесністю і страхом.

– Цей офіцер, – спитав, йдучи за кошовим, Любимський, – знає вас?

– Не бачив я офіцера.

– А мені здається, що він вас знає, та чомусь не підійшов.

– Бог з ним...

У Конюшенному завулку було тихо й морозно, аж повіки склеювались; десь там, за Кам'яним мостом, бемкав дзвін, б'ючись серцевиною об холодне небо.

– Нема мені місця й на Запоріжжі, батьку, – відповів аж тепер Любимський. – Гадав, у Москві загублюся, до університету на філософський пробував... То ще благо, що директор університету не поліцейський, і я з душею вийшов од нього. Наказ цариці-благодійниці і тут лежав, циркуляр розіслала по всіх вчених установах.

– Який наказ? Ти встиг уже...

– Потім, колись про це, батьку. Я з Європи привіз не бочку з порохом. Голови наші там просвітилися. А просвіченої голови бояться у нас більше, ніж бомби.

– Тож утікай-таки на Запоріжжя, – Калнишевський зупинився, взяв Любимського за плечі. – Там ще...

– Батьку, батьку... Там... Завтра не стане Пугачева, а потім... Війна з Божою і козацькою поміччю щасливо закінчилася, Богові дяка, козакам слава – і досить. Непотрібні ви стали.

– Я побачив це сам, сину. Але є ще вихід, є. Я їду завтра в Україну.

– На Порту надієтесь... Скільки вже разів попередники ваші хапалися за неї – невірну і зрадливу. І чому все на когось, чому на свої сили не розраховуєте? Завтра ви побачите голову Пугачева, і серце ваше здригнеться, і сумління ваше зсудомиться, отамане. До вас же приходили гінці з Яіку? З моїм листом. Так, так, з моїм... Пугачовський емісар Стодола і ваш козак Тринитка.

– До мене! Тринитка?! – сахнувся Калнишевський. – Не було нікого...

– Не дійшли, видно... Що з ними? – набубнявіли жовна в Любимського. – Не дійшли... Ну, а ви самі, де ж ви самі могли здогадатися! Та й послів не послушали б. Таж Залізняк кликав...

Поник Калнишевський. Ударили гарапником по обличчю слова Любимського: самому думалося, самого мучило, але в очі ще ніхто цього не сказав.

Дзенькнув дзвоник на низенькій дзвіниці біля церкви Симеона Стовпника – кликав на вечерню. Перехрестився кошовий і прошепотів замість молитви:

– Чи ж то можливо зрозуміти, чому Бог, що сам став людиною і вмер за людей, прирік десь рід людський на жах вічних мук, на вічні кари. За що ж, нарешті? Винагорода не приходить, а мучеників множиться – і все без мети...

– Не кари створюють мучеників, а справа, за яку вони страждають. Справа та і є метою.

– Не бачу її. Бачу неволю. Що ж то буде далі, сину?

– Будуть і далі народжуватися мученики. Якби їх не стало, тоді можна буде сказати: вмер народ. Та не буде цього. Будуть повнитися тюрми, а людський розум однаково зрітиме, і темінь відступить перед світлом.

– Ти готовий?

– До чого?

– До темниці, до...

– Я готовий до всього, батьку.

– Хвала тобі, Боже, – перехрестився Калнишевський, – що даруєш міць і розум моєму народові, коли відбираєш зброю...

Вони розійшлися тихо, без обіймів, без обіцянок зустрітися колись, Любимський зник у завулках. Важким старечим ходом вертався Калнишевський до трактуру.

Десятого січня 1775 року червоним жаревом зійшло сонце над Москвою. Мороз люто зціпив повітря, та народ, незважаючи на холод, валив скрипучим снігом через Кам'яний міст на Болотну площу й зупинявся перед високим круглим помостом, посередині якого стримів стовп з колесом, завершений металевою шпичею. З обох боків височіли шибениці. Зловісне місце обступили тісним колом озброєні солдати.

Натовп двигтів, клекотів, тиснувся до солдатського кола, за яким просто на снігу біля підніжжя ешафота сиділи закуті в кайдани пугачовці. Спритніші роззяви вилазили на дерева й дахи двоповерхових рублених будинків, видряпувалися на баню церкви Анніного Зачаття, щоб побачити небувалу кару.

Враз оддалік, з боку Кам'яного мосту, пролунав владний поклик: «Розступись!», у людський натовп влетіла трійка коней, запряжена в сани. На санях, стиснутий з боків конвоїрами, сидів закутий чорнобородий чоловік. Він дивився перед себе мимо людських облич і, певно, нічого не бачив, окрім власного життя, якому відлічував останні секунди тупіт кінських копит. Поруч з Пугачовим, теж закуті, сиділи його побратими Перфільєв, Падуров, Шигаєв, Торнов – у них байдужі обличчя, очі навіть усміхнені, вони приглядалися до людей зі спокійною цікавістю, ніби їхали не до шибениці, а буйною трійкою на Масницю Олексіївським передмістям.

– Харциза везуть! – ревнуло перекатом над головами юрби, передні ряди ще тісніше зімкнулися зі солдатським колом, і раптом мертво стихло на майдані: крутими сходами на поміст виводили Пугачева. В баранячій шапці, у білому кожусі, він стояв, спокійний і прямий, біля стовпа й поглядом линув за Москву-ріку: там, на Боровицькому горбі, стриміли в небо хрести кремлівських соборів, а над усім цим величним громадям височіла золотOVERХА дзвіниця Івана Великого. Дивився тепер в'язень туди, куди збирався увійти з яйцьким військом яко переможець і народний цар. Не дався йому білокамінний Кремль, та й не судилося обминути високого помосту на Болотній площі.

Не було страху, тільки жаль, що запікся у душі однією згадкою. З перев'язаною рукою, в довгополій шинелі квапиться до станиці Зимовейської відпущений з війни поранений солдат Омелько Пугач; ось забіліла станиця в долині, і ні про що він уже не думає, лише про менших сестер, що залишилися без нього напризволяще, а назустріч іде якась лахмітна постать з торбою за плечима: «Дай копійчку, служивий». Дістає з кишені мідяка, і раптом здушений крик проривається крізь горло: «Сестро!» Тільки це – на тлі золотого марева...

Відірвав очі від бань кремлівських соборів, глянув на мовчазний народ. Чого його тут стільки? Скорбота в них, зловтіха чи звичайна цікавість: як рубатимуть голову ватажкові?.. А як судитимуть майбутні судді пам'ять нинішніх переможців і повержених? Який трон озолотять, а який поламають, кого наречуть лиходієм, а кого звитяжцем? Ех, якби то знати, може б і легко було нині класти голову на плаху! Пугачов не чув, як аудитор головної поліції, скинувши трикутну шапку, читав довжелезний вирок, дійшли до вух тільки останні слова, і тоді опустила його голова на груди...

– Лиходія Пугачева живим четвертувати, чотирьох сотників повісити, всім іншим повіривати ніздрі й заслати до Сибіру, – закінчив аудитор.

Це вже кінець. Пугачов відчув тепер, що є у нього руки й ноги, які зараз захрустять під ударами сокири, і не жажнувся, а тільки дивно стало, що якийсь час він лежатиме, як обчухраний стовбур, покіль зітнуть голову.

Хтось подав йому в руки дві свічки, підійшов священик з хрестом, Пугачов поцілував хреста, потім поклонився до землі на всі чотири сторони світу, промовив звучно:

– Прости, народе православний, відпусти мені, в чому я завинив перед тобою!

І впали долу свічки з рук.

Тут кинулися головний і підручний кати, почали здирати кожуха, і Пугачов допоміг їм – сам зняв малинового каптана; головний кат наказав підручному кинути засудженого на поміст, але Пугачов ліг без примусу, розпростерши руки, мов убитий орел крила.

Підручний кат виступив уперед з сокирою, його очі зловтішно блищали – це ж йому нині випало щастя рубати по живому, – і тоді пролунав над юрбою, занімілою в нестерпно довгому очікуванні, жіночий вереск:

– О всемилостива царице, уздри з Петербурга, вкороти його муки!

І сталося несподіване. На поміст знову вийшов аудитор головної поліції і щось сказав до головного ката. Той грубо відштовхнув свого помічника, якому голови рубати не належить, підійшов до засудженого. Здійнялася сокира, блиснула на сонці й упала: голова покотилася помостом, чи то зітхнув, чи зойкнув народ, і тоді знову почувся той самий жіночий голос, сповнений благоговійної вдячності наймилостивішій цариці:

– Хвала тобі, заступнице наша!

І підхопила цей клич юрба...

Голова Пугачева закрутилася високо на колесі й зупинилася – очима до золотої бані кремлівської дзвіниці.

Підручний кат з озлобленням відрубав мертвому руки й ноги, люто позираючи на свого начальника, що стояв тепер гордо з опущеною сокирою.

Північна Семіраміда, певно, й не здогадувалася про катівське марносластво, готуючи нинішній «гуманний спектакль». А втім, вона і цього разу думала лише про себе. Невдовзі прийде лист від Вольтера, повний визнань і компліментів, а сьогодні їй дякує народ:

– Хвала тобі, заступнице наша!

На шибеницях гойдалися повішені, біля ешафота нелюдськими голосами кричали козаки, яким виривали ніздрі.

Іван Максимович, здерев'янілий, примерзлий до землі, стояв незрушно, хоч люди почали вже розходитися. Надто багато для нього... Кілька годин тому на Кам'яному мості він побачив учорашніх французів і бакалавра філософії, що теж ішли на Болотну площу. Бакалавр підійшов до нього, сказав: «Майоре, а ви впізнали вчора Калнишевського. Мене поліції не видали – й цим спокутували свій підлий страх признатися до людини, з якою, мабуть, на кулі разом ішли».

Синельников ще не міг отямитися від цих слів, а вдячний жіночий лемент вторував їм... «Так, так, – подумав, – забрати в народу все і дати йому крихту, за яку він буде по-рабськи вдячний. Забрати мужність і вселити страх. Хвала тобі, заступнице наша...»

З отупіння вивів шепіт: хтось позаду вимовляв біблійні слова тяжким прокльonom:

– Окаянна дочко Вавилона... щасливий буде той, хто відплатить тобі за все, що ти заподіяла...

Синельников оглянувся. Сивовусий старий козак, до якого він учора побоявся підійти, стояв і втирав сльози.

– Петре Івановичу, – покликав тихо.

З-під навислих брів глянули темно-каламутні очі, а складки зморщок на обличчі розпогодилися.

– Майор Синельников? Якими це світами?

Іван Максимович підступив до Калнишевського, простягнув було руки, та тільки діткнувся до його плечей і зніяковіло опустив їх: вчора треба було обнятися, нині – пізно...

– До трону за милостями їду, Петре Івановичу.

– Дай вам Боже щастя...

– А ви?

– Я – від трону. Кожному, видно, приходить час іти туди з надією, по-різному ж вертатися. А ось цей, – Калнишевський показав на ешафота, – ішов, та не вернувся...

– Це страшно, коли все збагнути, – очі Синельникова гарячково світилися. – Я бачив його живого вчора, розмовляв... а нині – голова на шпичі. І той крик, ви чули? Той холопський крик вдячності...

– Іване Максимовичу, – перебив кошовий, – а хто з нас не кричав? І я – коли вступала вона на трон... – Він зняв шапку, поклонився, важко було зрозуміти кому – Синельникову чи Пугачеву, повернувся й пішов навмання майданом, залишивши перед плахою розгубленого офіцера.

Розділ другий

І Катерині і Калнишу дістався трон – кожному свій – одного року, тисяча сімсот шістдесят другого.

Васал – Петро Іванович Калниш, син удови Гафії з Пустовитівки, що біля Ромна, осяг його на Новий рік; сюзерен – Софія Ангальт-Цербська, дочка прусського генерала Христіана Августа із Штетіна – на півроку пізніше.

І васала, і сюзерена висунуло на престол старшинство.

Кошовому Калнишевському віддали булаву на старшинській сходці; абшитований отаман Григорій Федорів-Лантух повернувся до свого Васюринського куреня як почесний військовий товариш.

Катерину II підвели до престолу офіцери – таємно перед досвітком. І, розбудивши Ізмайловський полк, примусили його присягнути; абшитованого імператора Петра III відвезли під конвоєм до Ропші, що за сорок верст від Петербурга, і там задушили подушкою під час обіду.

Козацька сірома кидала шапки на честь нового отамана на січовому майдані перед Покровською церквою; чернь петербурзька вітала нову імператрицю на Невській перспективі біля Казанського собору.

І тут, і там чекали на добрі зміни.

Холодного грудня 1761 року російський імператор ще безтурботно гуляв залами оранієнбаумського палацу зі своєю коханкою Єлизаветою Воронцовою, не знаючи ніяких тривог; Григорій Федорів-Лантух знав уже, що козацька рада відбудеться без його згоди і військових клейнодів більше йому не віддадуть.

Кілька років підряд січове товариство обирало Григорія Федорова своїм отаманом, чернь прозвала його Лантухом, був бо він товстий, добродушний і простакуватий, проте з року на рік козацтво чекало від нього рішучих дій, та не міг на них спромогтися кошовий. Судив він по-божому, розмовляв по-людськи, пив по-козацьки, чоломкався по-братерськи, а на Орілі пікінерні ротмістри забирали в багатших запоріжців зимівники, а безкінних дейнегів гнали на редути до земляних робіт аж за Конку, а військовий податок зростав з року на рік.

Вичікували старшини, почала ремствувати сірома – коли ж то подасться Лантух у депутацію до Петербурга сам; він посилав до столиці розумніших за себе, а ті поверталися з порожніми руками: не бажають з ними розмовляти вельможі, жадають кошового. Лантух трактувати з ними боявся і доїжджав тільки до Києва. Звідти повертався заспокоєний, а козацтво почало відверто вже гуторити, що пора Лантухові йти до свого Васюринського куреня на квас і саламаху, бо занадто заплив він салом на отаманському жолді.

Крутий норовом із біса розумний військовий суддя Петро Калниш повертався пізньої осені з депутації до столиці – знову ні з чим. Треба, щоб кошовий привіз до Петербурга універсали Хмельницького на козацькі землі: канцлер Бестужев-Рюмін погодився переглянути кордони Запорізьких Вольностей. По дорозі Калнишевський завернув до київського митрополита Арсенія Могилянського, від якого отримав благословення на добрі діла, ікону Богородиці зі святими мощами і вістку, що примусила його гнати коня не на Січ, а до паланок, щоб сповістити полковників: Григорій Лантух змовився з київським генерал-губернатором Леонтєвим скасувати козацьку раду і залишитися незмінним кошовим отаманом, як це водиться на Дону, Тереку, Яїку.

То була зрада. Не чекаючи зову кошового, що повинен був за законом і звичаєм козацьким перед Новим роком розсилати нарочних по паланках – запрошувати старшину на раду, з'їжджалися до Січі полковники самі. Прибували зі супроводом, розквартировувалися по куре-

нях, на січовому передмісті Гасан-баші, на крамному базарі в торговців і ремісників, хто розставляв намети над замерзлою річкою Підпільною.

На поклін до Лантуха не йшли, та й він не виходив з отаманського куреня. У військовій канцелярії орудував сам Калниш, писар Іван Чугуєвець просиджував коло нібито хворого кошового отамана.

– Знають чи не знають? – тривожно допитувався Лантух у писаря – єдиної людини, утаємниченої в його наміри.

– Бог відає. Мовчать, – відповідав писар і сам не рад був отаманській затії: ще, чого доброго, до кийв присудять. Та рекузуватися не було вже куди, він чекав, що придумає тепер кошовий.

– Хто скликав їх?

– Приїхали слідом за Калнишем.

– Хитра лисиця... А рескрипту від губернатора ще нема. І пізно, якщо вся старшина тут. Якби хоч на тиждень скоріше. На заколот черні вистачило б пікінерів з Новосіченського ретраншементу, до паланок Леонтьєв послав би ланд-міліцію з Української лінії, що над Оріллю. Тепер усі тут. Багато з ними?

– По десятку козаків з кожним.

– Треба скликати коло... Проси до військової канцелярії.

Спокійною була на позір столиця Запоріжжя. Вітри понадували снігові намети зі західних горбів, замели плавні на озерах, тільки китиці очерету стирчали з кучугурів; внизу, біля луки Підпільної, загородившись частоколами, принишкла сама Січ, обведена валом, на якому бовваніли сторожові вежі з бійницями. За частоколом, на передмісті Гасан-баші, теж панувала холодна тиша, зрідка сновигали козаки, тривожачи лінивих шинкарів; на вежах вряди-годи, ніби спросоння, пугукали вартові; користаючи з нагоди, відсиплялися козаки по куренях, гомоніли.

У курному, без димаря, Титарівському курені чаклував біля кабиці кашовар – варив для козаків рибну юшку, підліток-помічник мив у кориті дерев'яні ваганки, на дощаному полу вздовж стіни лежали покотом сіромахи, передаючи один одному череп'яну носогрійку. З круглого, як тарілка, віконця ледь пробивалося світло і падало саме на біляве обличчя молодика, всипане густим ластовинням. Ляточка волосся, де мав потім вирости оселедець, тільки-но позначилася: видно, козак прибув на Січ недавно. Він з цікавістю придивлявся до побратимів, мовчки прислухався до розмов і, певно, заздри їм, безтурботним, насмішкуватим, сам же був ще неотесаний зателепа, і з нього мали собі потіху бувальці.

Старий військовий товариш Гаврило Скирта, що уже встиг побувати і обозним, і булавничим, ще раз поцмулив люльку й передав її, минаючи молодика, хорунжому Іванові Саранчі. Молодик простягнув було руку до люльки і зніяковіло опустив її.

– Загадай щось, Іване, – сказав Гаврило, – а як оцей Тринитка відгадає, то їй-богу, папушу тютюну віддам йому та ще й шеляга в карнавку по обіді за нього кину – такий же він догадливий, хай йому біс!

– Та хіба то довго? – смачно затягнувся хорунжий димом. – Ну, що ж воно таке, Панасе: взят із землі, яко же Адам, ввержен у піч огненную, яко три отроки, проданий на торжищі, яко ж Йосиф, був на пиру в Канні Галілейській во дні юності, а умре – і кості його не погребеша?

– Ілля-пророк! – випалив молодик.

– Бабзделя ти! Та то ж горщик, – захлинувся від сміху Саранча і, перемагаючи регіт козаків, прискіпувався до зніченого Панаса Тринитки: – Скажи тоді мені ще таке: один богомільний забрів до Палестини і побачив там кості дітей, що їх Ірод повбивав. Одні були білі, а другі жовті. Вгадай, які дівчачі, а які хлоп'ячі?

– Дівчачі – білі... – невпевнено відказав Панас.

– Пане курінний, – повернувся Саранча до отамана куреню Опанаса Колпака, що сидів за столом чомусь понурий. – Віддайте його до школи до попа Тарловського, він же в Біблії ні бе, ні ме. Хай навчить його, що Ірод дівчат не вбивав.

Курінний не відповів, а невгамовний Саранча – знову до Тринитки:

– Звідки ти такий приплентався?

– Та ж казав уже – зі Слобожанщини...

– То ми вже чули. А де ж саме твоя рідна країнонька?

– Річку Мерлу знаєте? – вже посмілювався юнак.

– Та знаю.

– А Мжу знаєте?

– Теж знаю...

– А Василя на прозвисько Лопата чули?

– Ні, Василя з таким прозвиськом не чув.

– То це я його приймаю.

Тепер розсміявся курінний.

– Гей, то ти, хлопче, не зовсім ликом шитий! Не журися, будеш ти їм ще баки забивати, тільки держись.

Хорунжий Іван Саранча подав Тринитці носогрійку.

– На вже, цмуляй. Заробив!

Тут рипнули двері, на поріг ступив канцелярський джура.

– Пане курінний, на старшинське коло кошовий скликає!

Опанас Колпак ніби й ждав цього зову, рвучко встав і вийшов з куреню.

– Чого це Лантух та коло перед радою скликає? – підвівся на полу старий вусач Гаврило Скирта.

– Ба... Чомусь-то вже з'їхалися старшини спозарання цього року, – відказав хтось із сутінків. – Гомонять, Калниш позвав.

– З якої речі йому аж так старатися? І без того товариство його на думці має. Засидівся Лантух на військовому хлібі.

– Вибирай – не вибирай, – прогундосив той же голос зі сутінків, – а я своє кажу: якби кошовим став навіть сам Господь Бог, то й він не дав би на курінь більше царського жолду, ніж бере собі.

– Та хоч би мита не брали на Микитинському перевозі та подимного зі слобід, – позіхнув Саранча. – Так ми вже залантушилися, що скоро й ріски до рота не покладеш.

– Про Калниша я чув ще там, на Слобожанщині, – озвався Панас Тринитка. – Навіть примовку придумали: прийде, мовляв, Калниш – буде на столі книш.

– Журавель у небі, а його скубуть, – повернувся від кабиці кашовар. – Книш, книш та ще й паляниця... А згадайте, як він, коли ще був осавулом, гайдамаків потрошив.

– Де гайдамаки, а де забродні – то ще треба вміти розпізнати, – втрутився Скирта. – А Калниш – дбалець. Його й вибиратимемо.

Кашовар наливав у ваганки рибної юшки, помічник розставляв на столі. Залоскотав запах ніздрі, забулася суперечка. Титарівський курінь підводився до обіду.

А в цей час у військовій канцелярії сиділи на лавицях старшини і спідлоба позирали на товстого Лантуха, що сопів за столом і раз у раз витирав долонею піт з чола. Поруч з ним суддя Калнишевський і писар Чугуєвець.

«Знають чи не знають? – водно думав кошовий і не міг знайти потрібного слова для початку розмови. – А може, краще відкритися одразу – мовляв, так і так... Такий рескрипт отримав, а ми вірнопіддані і мусимо коритися. Коли ж бо нема того рескрипту...»

Перед ним ось сидять курінні отамани, і полковники паланок, і обозний, і осавул, і булавничий... Що на це сказав би в'юнкій, як ласиця, отаман Титарівського куреня Опанас Кол-

пак, що уві сні бачить себе кошовим? Або молодий веле-розумник, утікач з Київської академії Антін Головатий, отаман Кушівського куреня, якого не забарився пригріти біля себе Калниш. Насторожено поглядає на Лантуха полковник Протовчанської паланки Андрій Порохня. Замкнутий і ніби байдужий, з виглядом «моя хата скраю» сидить орельський полковник Павло Коцара. Гордій Петренко зі Самарської паланки жує вуса – видимо, злий.

Знають чи не знають? А якщо ні, то чому прибули на Січ завчасно, без його зову? Та найбільше непокоїть Лантуха спокійний і непроникливий військовий суддя Петро Калниш. Від слова цього старшини залежатиме найбільше. Лантух давно знає: товариство мітить йому булаву. Якби не це, то чи змовлявся б він з Леонтьєвим? Поступиться Калниш чи підійме старшину проти нього? Ні, не поступиться. А Калниша бояться і поважають. Ще б пак! Він козакував ще за кошового Костя Гордієнка, а коли той подався за Мазепою, – пристав до Лубенського полку. На новій Січі, за отамана Милашевича, командував Кушівським куренем, а вже за нього, Лантуха, яко осавул двічі їздив за депутата до Петербурга з аргмаками, сап'яном і рибою для матінки Єлизавети – благодіти її, щоб заступилася за козацькі землі... Не можна признаватися, не маючи при собі губернаторського рескрипту, бо, чого доброго, суддя Калнишевський може стати суддею йому, Лантухові...

Кошовий отаман прокашлюється, розпочинає коло. Він не гадав його скликати, але якщо старшини з'їхалися самі, то, видно, їх щось непокоїть. І він знає що. Бо це не нове: щорік, щодень урізають землі Запорізьких Вольностей, утискують козацькі права. Та хіба в цьому його вина або ж йому менше болять? Лантуха вшанувало козацтво булавою кілька років тому, а Новосіченський ретраншемент, що сидить ось болячкою за три версти од Січі з двома ротами пікінерів і гарматами, побудований за отамана Івана Милашевича, що вивів козаків з-над Кардашинського лиману – зі землі агарянської ще за цариці Анни Іванівни. Богородицький ретраншемент на Самарі стоїть з минулого віку. Українська лінія з шістнадцятьма фортецями й сотнями редутів по річці Орїлі збудована ще перед Милашевичем... Батьки їли кислі яблука, а в дітей на зубах оскома.

– А де були вельможні полковники? – заярився раптом Лантух. – Мабуть, брагу жлуктили по зимівниках замість вживати резонабельних заходів, коли канцлер граф Бестужев-Рюмін подав покійній цариці Єлизаветі проект заселення північних кордонів Запоріжжя сербськими поселенцями?

Кошовий замовк, переможно зиркнувши на старшин. Ще мить тиші – і він підведеться з-за столу з булавою в руці й скаже все. Це не його бажання – бути незмінним кошовим, а царська воля.

Але його випередив Калнишевський. Він встав і промовив грудним голосом до Лантуха:

– Ясновельможний пане кошовий! Ти висуваєш проти старшин політичні резони не зовсім доладно. Супротивитися царській колонізації ніхто не мав змоги і навіть підстави. Не було в тих степах жодної живої душі. Тож коли уряд запросив сербів на чолі з Іваном Куртичем, а потім задунайців з полковником Райком Прерадовичем, то вони вільно пройшли собі, утворивши на безлюдді Новосербію і Слов'яносербію. Туди ж не пішли, де були козацькі слободи. А тепер ідуть, бо вони вже стали господарями, увібралися в силу. Та можна було подумати твоїм попередникам, а головню тобі – я ж про це нагадував не раз, – щоб незаселені степи нам самим залюднити. Ми воюємо, ми лицарі, які не женяться і не плодяться. Тож бувають степи тирсою, а не хлібом, і людняться не козацтвом, а чужинцями... Ти ж навіть не зволив податися з універсалами Хмельницького до Петербурга, хоч канцлер погодився їх переглянути. Не доля Запоріжжя тебе турбує – казнащо...

Антін Головатий мовив, зупинившись поглядом на писареві:

– Універсали, пане писарю, ми вимагаємо скопіювати й скріпити печаттю. Нова депутація повезе ті копії із собою. – Він перевів погляд на Лантуха. – Слухав я Петра Калнишевського і радів його бесідою, рік бо він мудре слово. Мало нині рубати шаблею. Рим ослаб тоді, коли

зібрав найбільше війська. Коли люди воюють, а не орють, то вони мають стільки своєї землі, скільки заступлено кінськими копитами.

– У гречкосіїв запорізьке лицарство задумали перемінити! – вдарив кулаком по столу кошовий і поквапом глипав на старшин, шукаючи хоч в одного підтримки.

– З волом козака не впряжеш, – прогудів спокійний, «хата скраю», полковник Коцара. – Не честь і не подоба козакам по ріллях жовті чоботи каляти, а дорогі сукна набивати пилом...

Та не встиг Лантух вхопитися за ці слова, як Калнишевський різко змахнув рукою.

– Шаблею і ралом! Шаблею і ралом, братове! Бо чим стала Україна? Гарнізоном. Тож треба, щоб вона отримала всі державні чинники: господарство, торгівлю, рільництво, ремесло, а ні, то нас проковтне кріпацтво, і військо наше муситиме захищати його. Часи Сірка минули, пане кошовий. Тоді ще можна було однією зброєю брязкати, нині брязкоту замало. А хто цього не втямив, той не годен бути правителем Вольностей Запорізьких!

Григорій Лантух враз зі'яв, старшини мовчали, і зрозумів кошовий, що затіяв він марну справу: навіть із рескриптом генерал-губернатора довелось б віддати Калнишевському клейноди, бо той знає, що треба робити в Україні.

Полковник Протовчанської паланки Андрій Порохня підвівся на лавиці й добив кошового словами:

– А задумав ти, отамане, негідне діло, гірше за Брюховецького, царського холопа, рихтуючи собі навечно булаву. Не Леонт'єв вручав тобі її, а ми. Ми й відбиратимемо. Віддай її зараз – по-доброму, злагодою.

Осунулося обличчя Лантуха, опустилися плечі. Спер голову на руки, зіжмакав у кулаці оселедця.

– Кому... передати? І як же воно – без ради?

Порохня обернувся до старшин, запитуючи їх поглядом, хоча відповідь знав наперед.

– Калнишеві, – відповів. – А про козацьку раду не дбав ти вчора, не розпинайся і нині.

Мовчав лише Опанас Колпак. Гладкострижений, плечистий і високий, він поглядав на Калнишевського спідлоба, відчужено, вороже.

Без литаврів, без сурм, без посипання глиною чуба, без трикратного відмовляння прийняв Калнишевський із рук писаря булаву, пернач, печатку й мовчки поклонився старшинам на знак, що коло закінчено.

...На Новий рік уранці, як і кожного року, до Покровської січової церкви і на майдан, оточений тридцятьма вісьмома куренями, пушкарнею та військовою канцелярією, вилилося барвисте козацтво. У червоних кунтушах, різнокольорових шовкових жупанах, озброєне шаблями, пістолями, ятаганами, йшло під дзвони на заутреню. Два ієромонахи з київського Межигірського Спаса та січовий священик Кирило Тарловський у супроводі чотирьох дяків і хору січових школярів розпочали відправу. Старшини стояли перед вівтарем тесової церкви, прості козаки вишикувалися в довгі ряди гусаками, та не всі вміщалися всередині – на майдані стояв натовп, чекаючи на військову раду – хоча б про людське око, бо ж усі вже знали, кого обрали за отамана на старшинській сходці.

Та не вдарив у литаври довбиш після відправи, і шемрав натовп, все дужчав гамір і врешті майдан обурено загомонів:

– Раду, раду скликай!

Тоді на паперть вийшов Калнишевський у супроводі старшин і осавула з корогвою. Натовп затих. Чекав слова отамана – пояснення, чому порушилися нині ізпрежда заведені звичаї, чому не спитали товариства, кого воно бажає собі за кошового, – що ж це він самочинно вийшов до них, хоч і бажаний, але не вибраний?

Калнишевський стояв серед старшин спокійний і суворий. Він кивнув писареві, і той подав шапку з жеребками, оголосивши, щоб підходили курінні отамани до розподілу рік, озер і урочищ.

Курінні тягнули жеребки, вишиковували своїх козаків і вели їх до куренів на бенкети. Новий кошовий отаман зі старшинами подався до Кушівського куреня, з якого вийшов, до якого і повернеться, якщо йому не випаде більше отаманувати.

Затримався в курені лише на першого кухля, а тоді звелів викотити на майдан бочки з горілкою.

На майдані було поки що порожньо, тільки два дяки встигли десь уже закропитися: побравшись за шиї, хрипко галайкали, йдучи, дяківської:

Ой ти, дяче навчений, між школами вивчений,
Скажи мені, дяченьку, що то єсть – один?
Один Син Марії, що на небі церкву діє.
Над нами на небесі і на землі...

На їх спів виходили з куренів козаки. Дяки перші поквапилися до бочок і впрошували виночерпіїв, що вже заходилися вибивати чопи:

– Істину глаголим: якою мірою міряєте, такою відміряться і вам!

Біля бочок умить стовпилося козацтво, протискуючись до виночерпіїв з порожніми кухлями. Та ось від Кушівського куреня попрямував до середини майдану кошовий отаман, він став на бочку й гукнув на весь голос:

– Підождіть святкувати, панове молодці, слухайте мене!

Козаки обступили його великим колом, їм треба було слова кошового, Калнишевський це знав. Тепер він знав багато. Те, що було лише добрим наміром, стало нині обов'язком його життя, а завтра стане ділом. Він довго чекав на отаманську булаву – чесно, без підмов та інтриг. Ждав її, бо вірив, що може врятувати те, що стало на краю загибелі. І врятує: хитрощами, покірністю, сміливістю і твердою рукою. Припинить гультіпацтво і вольницю. Створить військо на зразок турецьких спагіїв, у якому служать хлібороби, відробляючи повинність за земельні наділи. Козаки ждуть його слова, і він його повість.

Гамір стихав, тільки два дяки, випросивши-таки по кухлю оковитої, поманджали майданом, докінчуючи довгу дяківську лічилку «...що то єсть два, і три, і п'ять»; козацтво тіснилося, а коли стало зовсім тихо, кошовий промовив:

– Чув я ремство серед товариства на те, що не за регулами відбулися отаманські вибори. То хочу повідомити вас, що так мусило статися, бо Лантух, бажаючи умоцнитися владою над вами, задумав бути незмінним самодержцем Вольностей наших. Старшинство викрило змову...

– На колесо його!! – заревів натовп.

Калнишевський змахнув булавою.

– Бог у праві мститися, а нам подумати треба, що маємо далі чинити. Я вам роздав сьогодні жеребки на землі, урочища, ліси, озера й ріки. Навесні обдिवлюся, як ви їх до хісна приводите, а восени спитаю за хліб та інші дари Божі. Я наділю землею багатодітних, а гультіпак, що надумали сім'ї завести, відвіную сріблом із військового скарбу. Кожному новому селу, що виросте серед дикого степу, звелю збудувати церкву з парафіяльною школою. А кумом буду на хрестинах у будь-кого, хто запросить.

– Слава отаманові! – закипіла юрба, полетіли шапки вгору, і довго не міг угомонитися майдан.

– Я велю, – голос отамана зазвучав крицево, – тримати шаблі гострими, а порох сухим, велю орати незаймані степи і звелю карати кожного, хто посміє порушити наші порядки чи противність чинити кошовому.

– Будь здоровий, батьку! – знову хором відповіло товариство.

А коли гамір притих і козаки знову почали товпитися коло бочок, до Калнишевського підійшов непоказний молодий сіромаха, білявий, веснянкуватий, у полотняних шароварах і короткому каптані з телячої шкіри. Очі його світилися, він побожно дивився на кошового і тихо проказав віншування, що мало прозвучати голосно на козацькій раді:

– Дай тобі Боже лебединого віку і журавлиного крику...

Калнишевський скупно усміхнувся до молодика й далі дивився у натовп, радіючи зі своєї влади над людьми, з їхнього довір'я, та слова сіромахи, щирі й наче болісні, відлунилися у серці; ще раз глянув на нього, спитав:

– Хто ти такий і звідки?

– Я Панас Тринитка, записаний у компуті Титарівського куреня, недавно прибув на Січ. Утікач я, зі Слобожанщини. Там уже нема козацтва. Там козаки стали гусарами й уланами. А тебе, певно, сам Господь послав товариству.

– Йди з богом, Панасе, – мовив ласкаво кошовий. – Або постій. Випий за моє здоров'я. – Він простягнув руку до чошового, що розливав горілку, взяв два кухлі, один подав Панасові й цокнувся з ним.

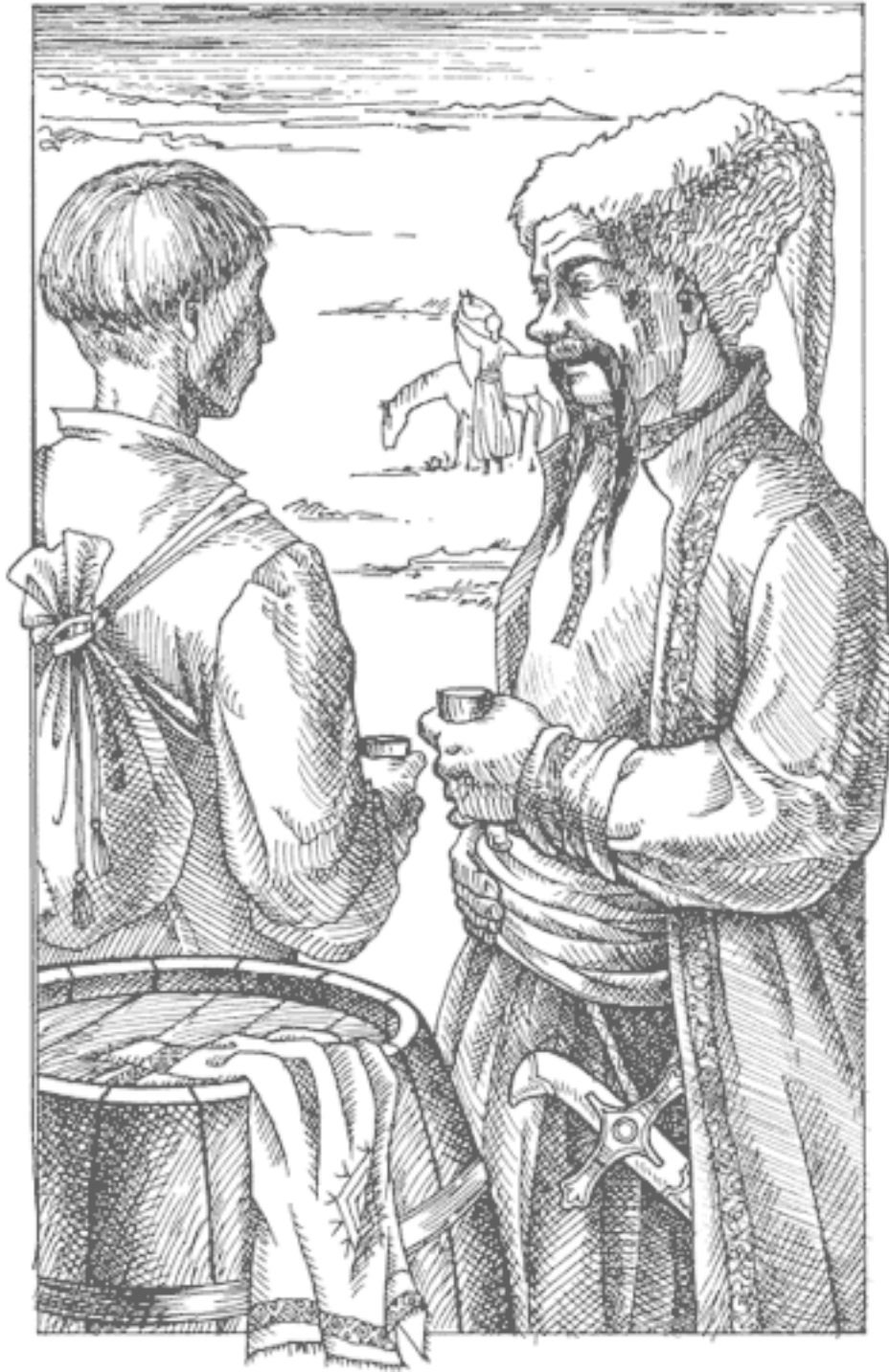
Забриніли кобзи, злетіла пісня над майданом. Кошовий ішов до військової канцелярії, а в мозку теплилися слова: «Дай тобі Боже лебединого віку» – вік лебедя довгий – «і журавлиного крику», – кричить-бо журавель тільки на волі... Та водночас було чомусь тривожно: може, то від тієї пісні, що вже лягала тугою на синюваті сніги:

Закряче ворон, степом летючи,
Заклеочуть кречети сизі,
Зажахаються орли хижі...
Та все, та все по своїх братах,
По буйних товаришах козаках...

То була шалена ніч – одна із двохсот ночей, що їх мусила пережити зі своїм тупим чоловіком Петром III Софія-Катерина, вихована на філософських працях Монтеस्क'є і на домашніх уроках професора Києво-Могилянської академії Симона Тодорського.

Непоказний рябуватий солдафон Петро покинув гратися олов'яними солдатиками і муштрував тепер живих, переодягнених у гольштинські мундири. Юний цар на очах колись всесильних вельможів перетворював столицю Московії на військовий табір і мріяв зробити це з усією країною. Він не шкодував ні простих, ні шляхетних: під його особистою командою навчалися стройової підстаркуватий дипломат граф Микита Панін і президент Академії наук, гетьман України Кирило Розумовський. За його наказом з ранку до вечора муштрувалися Преображенський та Ізмайловський полки, а в їх лавах, між іншими, брати Орлови – капрал Олексій і цальмейстер артилерії Григорій.

Заплакана при своїй подрузі Дашковій, дотепна на балах, владна під час змови з Паніним і Розумовським в Аничковому палаці, нестримно хтива у спальні з Орловими, Катерина чекала на цю ніч й усвідомлювала, що вона буде для неї неповторно щасливою або ж непоправно фатальною, як ніч із казок Шехерезади.

Він простягнув руку до чопового, що розливав горілку, взяв два кухлі, один подав Панасові й цокнувся з ним.

Кажуть, що вдосвіта 28 червня 1762 року, коли капрал Олексій Орлов безжалісно бато- жив скороходів, запряжених у карету, в якій утікала з Петергофа до казарм Ізмайловсько-го полку майбутня імператриця, – у колесі карети відкрутилася гайка. Важко вгадати, що тра- пилось би з претенденткою на престол, якою була б, зрештою, доля Росії, України, Польщі, Туреччини, Криму, якби та гайка відлетіла. Та закріпив безпеку, що загрожувала таєм- ничому екіпажеві, самотній вершник. Він мчав до Петергофа навперестріч Петрові III, що мав цього ранку прибути з Оранієнбаума до законної дружини Катерини на святкування свого

тезоіменитства, – мчав, щоб попередити царя про змову. Шляхи Божі незвідані: він попередив про небезпеку Катерину. Карета зупинилася, Орлов зіскочив з козлів, прикрутив гайку і погнав скороходів далі, а вершник згаяв час і розминувся з царем. То був підпоручик Василь Мирович, якому через два роки цариця звеліла стягти голову на Ситному ринку – навпроти воріт Петропавловської фортеці.

Кажуть, що на варті біля казарм Ізмайловського полку стояв солдат Микола Новиков. Ніхто не може вгадати, яким трибом пішла б політична машина світу, якби вартовий зупинив Орлових і Катерину, замість того щоб привітати їх «на караул». Катерина II згодом віддячилася Новикову – запроторила його на п'ятнадцять літ до Шліссельбурзької фортеці.

Кажуть, що біля церкви Різдва Богородиці, коли вже новгородський архієпископ Дмитрій Сеченов поблагословив Катерину на царство, а Семенівський і Преображенський полки були готові до присяги, імператриця враз згадала, що не має мундира, в якому могла б з'явитися перед військом.

Кажуть...

Вахмістр кінної гвардії Гришка Потьомкін сидів верхи на чорному арапові – крайньому від входу до церкви Різдва. Темно-смаглявий, чорноокий, з енергійно випнутими щелепами й гострим носом, він вирізнявся серед лави кінних гвардійців і виглядом, і зростом, а ще його очі жагуче пасли вхід до церкви, наче звідти повинно було випурхнути його особисте жадане щастя. Він ніколи не бачив Катерини, та про її красу й легковажність наслухався чимало. Військові смакували небилиці про Катеринині інтимні зустрічі зі секретарем англійського посольства польським шляхтичем Станіславом Понятовським, з цальмейстером гвардійської артилерії Григорієм Орловим; розпалена уява юнака вимарювала ночами найпікантніші сцени зустрічі з доступною дружиною імператора, та більших амбіцій, ніж ліжко зі світською дамою, у Гришки Потьомкіна не було. Але ж вона нині – цариця! Прагнення знайомства з Катериною набрало тепер іншого змісту, проте реальність самого знайомства відійшла на недосяжну віддадь. І тут несподівано він стоїть крайнім у лаві – зблизька побачить красуню-владичицю, він усю жадобу вкладе у свій погляд, тільки щоб вона глянула на нього.

Вахмістр умовляє себе, що йому сьогодні пощастить. Він повинен узяти від життя більше, ніж інші. Дотепер йому по-чортівськи не щастило. Вічні нестатки в його батька – зубожілого смоленського дворянина, напівголодне навчання у Московському університеті й прилизливі обіди в барона Строганова. Далі – неусвідомлений потяг до церковнослужительства: він добровільно прислужує в церкві Миколая Чудотворця, роздмухує кадило, виносить свічки перед святими дарами і в компанії кепкує зі самого себе, що стане архієреєм. Потім – виключення з університету за лінощі і – військова служба. Спочатку чин ординарця у принца Георга Гольштинського, дядька Петра III, врешті – вахмістр. Боже, яка жахливо бездарна кар'єра! А він відчуває, знає, що здатний на більше.

Сонце вже зійшло над будинками Петербурга, народ заповнював Невську першпективу, німо стояли солдатські лави, і тут вдарили дзвони. Із церкви вийшла в супроводі почту невисока овалюлиця дама, вдягнута у звичайну сукню з криноліном, її міцне підборіддя підкреслювала вольова складка, очі блакитні, жваві й удавано привітні. Вахмістр Потьомкін вмить розчарувався у її вроді, але ж тепер йому й не потрібна була зваба Катерини: на нього мусить ласкаво глянути не зрадлива дружина імператора, а сама імператриця і володарка.

Чи зверне вона на нього увагу? Мусить це статися, бо більше такої нагоди не буде ніколи. О, якби пощастило: у Потьомкіна стільки хитрощів, зла, веселості, енергії – дайте лише висоту, і він осліпить усіх, і цих теж, які ось вийшли зі собору за царицею – набундючені, пихаті. Хто ж вони такі – улюбленці фортуни? Адже всі, крім родовитого графа Паніна, чорна чернь!

Он Розумовський. Каптан аж тріщить під тягарем орденів та медалей. Президент Академії, гетьман, граф, ха-ха! Якби не його брат Олексій, якого запримітила цариця Єлизавета у

придворному хорі і взяла собі за коханця, пас би Кирило Розум і донині громадську череду у своїх Лемешах на Чернігівщині.

Дивись, і Теплов тут, цей в'юн усюди влізе... За Єлизавети був другом дому Олексія Розумовського і гувернером Кирила; коли Кирило став президентом, Теплова призначили асесором канцелярії Академії; обрали Кирила гетьманом – Теплов став його секретарем; проголосили Катерину царицею – буде він у неї щонайменше писарчуком. А хто такий Григорій Теплов? Син грубника, в отроцтві – служба у віце-президента найсвятішого Синоду архієпископа Феофана Прокоповича...

І нарешті два велетні – Олексій і Григорій Орлови. Капрали! Сини скомпрометованого батька, засудженого на смерть Петром І.

Чом же його, дворянина Потьомкіна, має обійти щастя?

Вахмістр чіпким поглядом обмацує постаті щасливців, що йдуть за молодою царицею, і м'якшає його зір, коли зупиняється на обличчі її величності.

Катерина окидала поглядом суворі шерехи готових до присяги воїнів, галасливий натовп, що не вмщувався на Невському, і нервова напруга розтавала, її місце займало відчуття сили і влади, і це дозволяло їй бути зараз зверхньо поблажливою: ніч спрацювала на неї. Вона граційно подала Паніну руку, ступила в його супроводі на східці й промовила московською з відчутним німецьким акцентом:

– Змилюйтесь, голубчику, я ж не у формі; як прийматиму присягу вірного мені війська?

Граф Панін знітився, озирнувся до Теплова, той витяг худу довгу шию, готовий роздобути потрібне з-під землі, Теплова заступив своєю велетенською постаттю Олексій Орлов – рожевий шрам, що перетяв його щоку від вуха до рота, почервонів, – він прудко позирнув на шереху гвардійців, перехопив жаккий погляд вахмістра, моргнув йому бровою.

Рвучко виступив кінь Потьомкіна перед лави, вахмістр миттю скинув зі себе ясно-зеленого каптана з червоними вилогами, срібний гудзик пирснув, упав до ніг цариці.

– Галантно, хоч і не в міру покvapливо, – мовила півголосом Катерина, глянувши на офіцера, смагляве обличчя якого вмить зблідло.

Потьомкін, рятуючи своє становище, зіскочив з коня, підняв із землі гудзика.

– Віддайте і цю регалію, молодче, адже ваш мундир весь належить віднині мені, – промовила з іронією Катерина, простягаючи руку за каптаном. – А він не простий і вельми відрізняється від інших, – кинула Орлову, дивлячись усе ще на вахмістра, який ураз спалахнув червінню.

Райткнехт підвів Катерині коня, її підсадили Орлови. Потьомкін посміливішав, подав цариці трикутного капелюха. Олексій Орлов скривився.

– Ви надто запопадливі, вахмістре, – прошипів крізь зуби.

Катерина почула слова Орлова, посміхнулася.

– Майоре, – сказала, – візьміть сьогодні до петергоф-плутонгу цього молодця, його ж самого запишіть до камер-юнкерів, – і сіпнула поводи коня.

Царський почет, за ним військові колони, позаду натовп рушили уздовж Невської перспективи до Двірцевої площі.

Розумовський їхав на яблукастому коні поруч з Паніним. Вигляд обох призвідців сьогоднішнього параду був не вельми щасливий, настрої теж не надто піднесений. Гетьман знав причину стриманості обер-гофмейстера. Йдучи на змову проти Петра ІІІ, Панін мітив на престол малолітнього Павла, Катерину ж мислив приставити до нього регентшею. Орлови сьогодні вранці перекреслили плани Паніна, привівши вдосвіта Ізмайловський полк до присяги Катерині, тепер він, напевно, мізкує, яким чином обмежити владу цариці. А Розумовський ішов на змову з безвихіддя: при гольштинцеві його кар'єра вже закінчувалася – він це зрозумів під час муштри на Двірцевій площі.

Що буде далі?... Якраз проїжджали повз гетьманський палац на Невському. Розумовський згадав інше коронування – глухівську виставу, що відбувалася дванадцять років тому...

Здавалося, ніхто ніколи вже не поверне Гетьманщини, шістнадцять років правила Україною Малоросійська колегія, а тут маєш тобі: зачув Сенат запах порошу в Пруссії – спотребилось козацтво, і ухвалили його улестити гетьманськими виборами. Свято було пишне й величаве. Розумовського привіз до Глухова генерал-майор Гендриков і наказав старшині стріляти на свою честь із гармат. Тож гриміла вся глухівська артилерія, козаки виходили на майдан з музикою і прапорами, за ними в кареті їхав граф Гендриков із золотою тацею в руках, а на таці – грамоти імператриці. За каретою йшов осавул, тримаючи в руці булаву, оздоблену коштовним камінням, і печатку на подушці червоного оксамиту. Спитав Гендриков козаків, кого хочуть за гетьмана, і наче вгадав – усі до одного за Розумовського. Тоді знову вдарили гарматні залпи вже на честь новообраного. Повезли гетьмана до резиденції, та не самого – поруч з ним у кареті сидів Теплов, тримаючи в руках золоту тацю з клейнодами й грамотами. Розумовський – для параду, Теплов – для управи...

Мерзотний слимак! Він і нині тут. Катерина скористалася з підтримки гетьмана на коронуванні, проте відразу дала йому зрозуміти, що в чині сенатора він не ходитиме самотою.

Дванадцять років гетьманування. О, скільки звершено державних справ! Стоїть у Батурині нова гетьманська резиденція, а на Невській перспективі – гетьманський палац. І титули, титули... Збагачуйся і ходи в орденах, тільки не допускай думки, що ти насправді гетьман. Тож робив Розумовський, що дозволялося, – багатів. І ще на всякий випадок придбав у маршала Франції Левендаля французького паспорта. Це останнє багатство зберігав у Батуринському замку в скарбниці. Ото й усе, що він надбав за Єлизавети...

Яка крихта перепаде від цієї владициці? Звання сенатора й опіку Теплова вже має. А може, доведеться ще скористатися з останнього багатства, що у скарбниці?

Царський ескорт наближається до Двірцевої площі. Повне, випечене обличчя гетьмана невеселе. Меланхолійний вигляд і в Паніна. Орлови набираються пихи. «А якими ж усе-таки милостями обсипле нас усіх імператриця?» Орлови дістали своє одразу сповна. Олексій нині вже майор, Григорій – камергер, завтра вони стануть генералами і графами. Теплову обіцяно титул статс-секретаря. Навіть звичайний вахмістр став камер-юнкером. Що перепаде Розумовському за вірність? А що вижебрає у «матушки» новий кошовий отаман Калнишевський? Та, певно, усіх однаково вона не винагородить, кожен отримає за своїм зростом...

Відгримів перший бал, погасли феєрверки, розійшлися зі Зимового палацу співаки придворної капели й актори-аматори кадетського корпусу.

Біля входу до тронної зали стояли, нудьгуючи, два кавалергарди у срібних латах. Розмовляти їм заборонено, то мусять вони щось думати, можливо, обмірковують ті події, що промчали крізь царські хорони. Напевно, бо ж добре вкарбувався їм двір Єлизавети – дивуються з нечуваної скромності й простоти нової імператриці. Подумати лише – всього дванадцять камер-юнкерів і стільки ж фрейлін, причому дамам заборонено носити високі зачіски: кожна красуня-дворянка може без ніяких труднощів потрапити на бал або ж на чай до цариці, якщо в неї зачіска не вища за чверть ліктя. А мужчина-дворянин – аби лише при шпазі. Сама ж цариця вийшла на перший бал у гвардійському мундирі, в якого одяглася біля церкви Різдва, і випила з офіцерами чарку горілки на знак вдячності за престол.

Старі кавалергарди вдоволені, що з них зняли огидні гольштинські мундири й повернули російські. І хоч вони стоять тут день у день, усе ж знають дещо про те, що діється за стінами палацу. Солдати вдоволені скасуванням щоденної німецької муштри, заведеної абшитованим імператором, який, кажуть, раптово помер у Ропшинському палаці від нападу гемороїдних кольок. Можливо, кавалергарди чули про іншу причину смерті Петра, бо з лячною цікавістю позирають на Орлових, що безцеремонно, не доповідаючи про себе, заходять до тронної зали.

Лакей, що стоїть біля царициної вбиральні, знає трохи більше. Йому відомо, що Катерина нагородила обер-гофмейстера Паніна і гетьмана Розумовського п'ятьма тисячами карбованців річної пенсії кожного; Григорія Орлова призначила своїм особистим камергером, а Олексія вшанувала званням секунд-майора Преображенського полку, обидва ж отримали олександрівські стрічки і по вісімсот душ кріпаків; статс-секретар Теплов нагороджений двадцятьма тисячами червінців.

Григорій Теплов знає ще більше. Він чув на власні вуха, як уміє молодий камер-юнкер Гришка Потьомкін наслідувати голос цариці й цим доводить її до конвульсивного сміху; знає, що цей улюбленець цариці не дуже подобається Олексієві Орлову. Але то дрібниці. Статс-секретар отримав доручення подати цариці кваліфікований промеморіум про Малоросію: імператриця зайнялася вивченням окраїн імперії. І ще одне – Катерина, незважаючи на те, що її суперника вже немає серед живих, квапиться з офіційною коронацією у білокамінній Москві, а граф Панін чомусь зволікає з коронацією.

Микита Іванович Панін проходить повз мовчазних кавалергардів, які дещо знають, йде довгим коридором Зимового палацу, тільки-но викінченого знаменитим Растреллі, приймає уклін від лакея, що стоїть біля дверей царициного будуару і знає набагато більше, заходить до цариці і стримано кланяється, Катерина приязно простягає для поцілунку руку, просить сісти у фотель. Статс-секретар Теплов, що знає найбільше, послужливо витягає довгу шию, спритно ловить в очах цариці непомітний для Паніна знак і, зломлений удвоє, виходить із вбиральні назадгузь.

Катерина ласкаво й начебто співчутливо позирає на Паніна – ох, скільки клопотів упало на вашу сиву голову з моїм воцарінням! – з теплою докірливістю похитує головою – ви б спочили трохи, Микито Івановичу, – врешті невимушено запитує таке собі жартівливо-банальне:

– Як ви гадаєте, Микито Івановичу, ким я була б, якби народилася простою людиною, до того ж мужчиною?

Досвідчений дипломат Панін скося поглядає на тридцятирічну узурпаторку – він уже пересвідчився у тому, що з її уст рідко коли злітають слова, які б не мали практичного сенсу.

– О ваша величносте, – сухо, в дисонанс фривольному тонові цариці відповідає Панін, – ви б дослужилися до генерала.

– Неправда ваша, графе. Я надто ризиковна, щоб здобувати чин за чином протягом усього життя. Бувши лише підпоручиком, я б зламала собі голову в гонитві за славою.

– Хвалити Бога, ви не з простолюддя і цього з вами не сталося. А тепер, коли ваша величність посіли престол, причин для тривоги немає зовсім. Цариця ж не самотня – довкола неї друзі, радники і така вагома установа, як правительствующий Сенат.

Катерина реагує не різко, але відразу: вона від Теплового знає дещо про наміри обер-гофмейстера – вихователя її первородного сина й конкурента принца Павла.

– Звичайно, звичайно. Сенат необхідний для самодержця, адже не хтось інший, а сенатори покликані приводити в дію закони, царями писані.

– Ваша величність зболили дещо недооцінити роль Сенату, що повинен бути не виконавчим, а законодавчим, – швидко парирує Панін і зауважує, як холодніє обличчя цариці. Більше вона не грає.

– Ваша світлосте, – сказала підводячись, – ви, як я зрозуміла, сповідуєте англійську систему управління державою. Смію зауважити, що для нас вона неприйнятна. Російська імперія настільки обширна, що, крім самодержавства, усяка інша форма правління їй шкідлива. На цьому стояла і стоятиме Русь.

Панін незворушно сидів у фотелі, не підводився, хоч Катерина стояла, вимагаючи цим поштивості від графа. Він доволі виразно давав їй зрозуміти, що капітуляції не підписує. Мовив, надаючи голосу переконливих ноток:

– Доцільність англійської системи полягає у тому, що в ній є парламент, який весь час перевіряє сам себе і правителя, тому помилки уряду ніколи не бувають тривалими. Країною нашою часто управляє випадок, в цьому ви встигли переконатися самі, а тому необхідна така установа, щоб гарантувала нас від політичних непевностей. Нова правителька, яку справедливо назвали Мінервою, має подумати про нові форми...

– Милий графе, голубчику, – враз грайливо усміхнулася Катерина, обличчя знову стало милим, наче й не було перед хвилиною жорстоко деспотичним, – я ж думаю! Як може не думати учениця Монтеस्क'є, вихована на його «Дусі закону», про новий цивільний кодекс для зварваризованої Росії. Все це неодмінно буде, і до вашого розуму за послугами вдасться бідна Като, але ж, графе, я ще не прийняла корони з рук мого народу.

– Благодійнице наша, – розвів руками Панін, – коронація, звичайно, відбудеться, але нинішньої хвилини скарбниця розбазарена гольштинцями...

– А ми скромно, графе, – відрізала Катерина, очі її знову затяглися холодною поволокою. – Я коронуюся першого місяця осені, Микито Івановичу, і ви, як мій обер-гофмейстер, подбайте про підготовку і порядок.

Калнишевський повертався на Січ після місячної відсутності: об'їжджав паланки. Був стомлений і мовчазний, тож, шануючи спокій кошового, мовчав і балакучий джура Панас Тринитка, що їхав верхи поруч. Молодий джура з любов'ю позирав на кремезного старця, що міцно сидів у сідлі, міряючи поглядом неозорінь степу. Обвислі вуса, зморшки на щоках, брови опущені на очі, а уст ледь-ледь торкається усмішка – вона рідко коли зникає і надає суровому виглядові отамана тієї теплоти, яку відчуває Панас у кожному його слові, порусі й ділі.

Тринитка щасливий. Де ж бо то міг колись подумати убогий слобожанський безпритула, що буде він служити самому панові кошовому та ще й Калнишевському. Ну, прийняли на Січ, ну, цокнулися вони з отаманом пугарями на січовому майдані – та й усе. А от запам'ятав його Калнишевський і звелів якось покликати до канцелярії.

– Сподобався ти мені, хлопче, – сказав кошовий до збентеженого Панаса. – Відвіншував ти мене за всіх козаків, віку й волі побажав старою примовкою, спасибі тобі... А не захотів би ти бути моїм джурую?

– Батьку!.. – тільки й вимовив Панас.

Кошовий нині, бачно, вдоволений, хоч і мовчить. Має чого радіти. Урожай обіцяє бути добрим, на бузькому гарді добрі улови риби, козаки взялися за лемеші. З Гетьманщини та з Дону напливають зайти, визнають себе підданими Війська Запорізького й оселяються у диких степах. Нині вони ще в землянках, а завтра стануть господарями. Повертає кошовий на Українську лінію й до сербських сусідів. Начебто присмирніли, зачувши нового отамана, – перестали займати козацькі землі. Та знає Калнишевський, що це лише передишка. Треба зробити опис кордонів і поїхати в депутацію до Петербурга, щоб їх затвердили. Візьме Антона Головатого з собою, то спритний чоловік... Але що нового на Січі?

– Ану, Панасе, скажи шодуху і звідай, як там і що, – сказав, коли вдалині показалися заплави Підпільної, зарослі гаями очерету.

Панас пришпорив коня. Калнишевський відпустив повіддя, кінь ступав нога за ногою.

«Обкроїли, так уже обкроїли Україну, – думав кошовий, – а її усе ще багато. Ідеш, ідеш, не об'їдеш... То треба ту решту зберегти, зубами за неї триматися. Накажу полковникові Протовчанської паланки Андрієві Порохні описати кордони, візьму копії універсалів Хмельницького та й поїду. Тільки що це за цар? Різні чутки ходять. Шепочуться, недолугий...»

Наближався до звивистої річки. З долини вже виднілися вежі на січових валах. Звідтіля скакав вершник.

«Дбайливий парубок, диви, як охломостався», – ствердив про себе Калнишевський і зупинився. Надто швидким галопом мчить Тринитка. Чи не лучилася яка біда?

- Ну, що там? – спитав, коли джура осадив змиленого коня.
- Пан писар наказав доповісти: У Петенбурзі царі помінялися!
- Що, що?
- Царі помінялися. Уже не той на престолі, що був, а якась Катерина.

Кошовий пришпорив коня. За ним пішов чвалом Тринитка. Калнишевський підняв на Січі справжню веремію.

«Що сталося з отаманом? – дивувався Панас. – Завжди такий статечний, поважний, а тут ураз заметушився, мов неоперений молодик. Сам гасає по куренях, покрикує... Що ж ото за птиця – ота Катерина?»

Другого дня зранку заваравили дзвони, курінні отамани вивели свої курені, вийшло на майдан усе старшинство, прибули й офіцери ландміліцейського гарнізону Новосіченського ретраншементу. Вдарили литаври. З шереди старшин виступив писар, розгорнув сувій паперу, почав читати:

- По благоді всемогутнього Бога...

Гаврило Скирта, як старий військовий товариш, стояв серед старшин, бурчав:

- Щопівроку присягаємо, трясця їх матері... Чи ж то давно ми чули, що по благоді всемогутнього Бога Петра вергло на трон. А нині уже й з трону?

Хтось цитьнув, Калнишевський невдоволено зиркнув у його бік.

- ...і за єдинодушним бажанням усіх дітей Росії на престол зійшла, – читав далі писар царський маніфест, – все милостива імператриця Катерина II...

- Хто їх питає, дітей москвинських, – гудів далі Скирта, проте повторював за всіма: «Присягаємо у своїй вірності... Богом посланій...» – Тьху, хай тобі грець...

Одразу після присяги на Січі кошовий послав осавула до паланок, щоб присягли і там, а сам почав лаштуватися у дорогу до Батурина.

Вирушили вдосвіта. Джура тримався трохи віддалік кошового. Щось чуже війнуло вчора поміж ним і отаманом, відчувувало й сьогодні. Чи не отой вигук Калнишевського після зачитання присяги: «Слава нашій владичиці!» Кілька голосів бовкнуло і собі «слава», а Гаврило Скирта плюнув спересердя, і соромно стало Тринитці за отамана. Ще ж бо ніхто її, тієї цариці, не знає, справ не бачив, суду не куштував, а вже «слава»!

Панас Тринитка тримався віддалік. Якось незручно було їхати поруч і мовчати, а теребенити не мав нині про що. Бачив перед собою тільки тугий круп отаманського коня і спину отамана; кошовий наче похилився, згорбився – Тринитці стало шкода Калнишевського: може, йому й самому ніяково після вчорашнього?

Підігнав коня і поїхав поруч.

- Батьку отамане, – врешті зважився заговорити, – вибачайте мені, немудрому, та хотів би я знати: ви вже зріли на очі ту царицю, якій звеліли вчора присягати?

- Мовчи, глуха, – менше гріха, – відказав сердито Калнишевський. По хвилині запитав, сопучи: – А тобі що за притичина? Мо, Гаврило у вухо нагудів, старий баглай?.. Чи вже сам багато розуміти почав?

- Не так, щоб багато, бо ж я недотепа, але знаю одне: Бог високо, а цар далеко... Та хіба вона чула, ота Катерина, як ви їй славу сукали? Не чула, певно... А козаки – це вже ви чули – он як гукнули!

- Не гни балабонів, Тринитко, – зм'як Калнишевський і заговорив уже спокійніше: – Ти бачив там, на майдані, ландміліцейського офіцера? Не чула цариця, то він чув. Вуха в неї до-о-вге!

- Та то так, – посміхнувся Тринитка. – Воно як у тій казці про кобилячу голову: «Заглянь-но мені у праве вухо». А там і срібла, і сукна всілякого, та ще й червінці.

– Ех ви, босва немита, – зітхнув Калнишевський. – Лоби тверді у вас, як ковадло. А хтось за вас по лезу шаблі ходити мусить... А може, й червінці! А може, й земля! Ти, Панасе, знаю, рубакою будеш добрим, думати ж, бачить Бог, не навчишся ніколи.

Більше Калнишевський не заходив з джурою у розмови, от хіба що – піди, та подай, та принеси: хай знає своє служне місце. За два дні мовчазної дороги прибилися до Батурина.

Давно не бував тут отаман. З молодості не навідувався сюди – шпоришем заросла до Батурина дорога. Тому вельми здивувався і в думці похвалив Розумовського за хазайновитість: он тартак працює на Сеймі, вирости цегельня та воскобійня...

Гетьманський палац зирив на пришельців десятками вікон, високий, пишний, ошатний – добре осів Розумовський у своїй столиці, ніби навечно. У воротах на варті стояв охочекомонний жолдак у синьому жупані. Калнишевський спитав його, чи вдома гетьман. Вдома, хвалити бога. Відлягло кошовому від серця, бо ж звісно: Розумовський більше в Петербурзі вугли обтирає.

Жолдак провів отамана до приймальні, де аж капало золото з портретних рам, люстр і канделябрів. Гетьман не примусив довго чекати на себе, зайшов до приймальні – моложавий, у квітчатому халаті, без перуки. Чорняве, побите вже сивиною волосся кучерявилось на потилиці, тлусті складки на щоках і підборідді надавали його обличчю добродушності й простоти, і мимохіть згадав Калнишевський портрет гетьмана, що висить в Аничковому палаці в Петербурзі, і самого Розумовського – петербурзького. Чомусь там, у придворних салонах, люди стають іншими. Хто пиhi набирає, хто страху, хто жельві повзучій уподібнюється, а йому, кошовому, хіба вигляд жебрака треба буде прибрати: прийде ж бо він до них не як рівня.

– На коронацію хочеш? – спитав гетьман. – Треба, конче треба... її величність благоприхильна до Низового лицарства. – І вже півголосом: – Чи то вона сама, чи запопадники нарекли її Беллоною, богинею війни, та я й без того знаю, що війська вона потребуватиме. Ти їдь. Я вже замовлю слово, щоб допустили козацьку делегацію до її руки, а ти гляди там: не щади ні слів, ні поклонів, від усього війська вияви радість, і вірнопідданську запопадливість, і рабську покірність, і прочая...

– А чи була у вас розмова... ведлуг України й Січі? – насторожено спитав Калнишевський.

– Матінка преблагосхильна... Але є приказка: «Коли владика до тебе надто уважний, думай, що завтра буде з тобою». Розмова була, аякже. Та є ще Теплов... Усюди – він. І коли хочеш знати, не я, а цей інтриган складає цариці записку про Малоросію.

Після аудієнції з Паніним Катерина покликала до себе Розумовського. Теплову цього разу сказала залишитися. Розмову почала по-діловому, без недомовок і натяків:

– Ви знаєте, Кириле Григоровичу, яку велику імперію залишив нам у спадок Петро І. З'їздити її з краю в край не спроможна навіть за ціле життя. Тому хочу, щоб мої радники описали мені кожну провінцію, охарактеризувавши їх історію, побут, економіку і дух народний. Насамперед мене цікавить Малоросія, чи, як її полюбують називати французи, Україна. Я доручила моєму статс-секретареві, що добре ознайомлений з цим краєм, скласти коротку записку про Малоросію. Пан Теплов уже готує її, вас же, яко гетьмана, я прошу допомогти йому.

Одугле обличчя Розумовського почервоніло.

– Цей край називають Україною не лише французи, ваша величність, а й самі українці. Малоросія – назва, так би мовити, суто канцелярська. – Гетьман зневажливо глянув на Теплова. – Чи не так, шановний інформаторе? Мені здається, ваша величність, що про Україну повинен доповідати все-таки я, а не статс-секретар, хоч він і...

– Кириле Григоровичу, – перебила цариця, – ви цілком маєте рацію щодо вашої амбіційності. Але в нас з вами ще буде розмова, я б сказала, державного порядку. Від пана Теплова я вимагаю тільки формального з'ясування: як ми повинні трактувати малоросійський народ. Хто він? Відрубний, інший, чи, як білоруси, литва, – гілка російського, зі своїми, звичайно, окраїнними особливостями. Що ви на це скажете, статс-секретарю?

Теплов схилив набік голову, міною вченого дослідника мовив:

– Росія не закінчується ні в Харкові, ні в Хаджибеї, вона може зупинитися хіба що в Тифлісі й Ахтіарі². Що ж до народів...

– Браво, пане Теплов! – цариця плеснула долонею по спинці фотеля. – А чи ж нас зупинить Вісла? А Константинополь хіба не православна земля? Продовжуйте, Теплов, я люблю розмах.

– Що ж до народів, то й литва, і білоруси, і малороси – споконвічно руські. Зокрема, народ малоросійський. Тільки через слабосилість князів київських він відщепився. А гетьмани... Застерігаю відразу, що не кидаю й тіні недовіри на Кирила Григоровича, воістину вірного престолові, проте повинен сказати, що багато його попередників були схильні до зради. Цей підлий нахил йшов, звичайно, не з низів – простолюддя малоросійське надто простодушне, і єдине зло, яке воно чинить, – це те, що переціджують хліб на гаряче вино. Козацтво ж...

– Досить, – спинила Катерина статс-секретаря. Вона весь час спостерігала за Розумовським, який то розкривав, то закривав золоту табакерку й раз у раз хапався за поруччя крісла, пориваючись встати. – Досить, – стукнула рубіном персня по столі. – Про козацтво мені багато дечого відомо. Це ж вони рвалися на передній край у Семилітній війні... А з яким пієтетом висловлюється про них мосьє Вольтер! Кириле Григоровичу, ви ще не сказали мені, як сприйняли козаки вість про моє воцаріння.

– Козацтво присягає вашій величності й, посмучене царюванням вашого попередника, чекає на милість, – проказав холодно, ніби на рапорті, Розумовський.

Катерина схилила голову на долоні, помовчала, потім мовила:

– Завжди державець винен, якщо піддані обурені на нього. І ви теж будьте ласкаві міряти діла на сей аршин.

...Гетьман змовк. Калнишевський теребив пальцями сивого чуба, мовчав, опустивши на очі кошлаті брови.

– Отаке-то, Петре, – розвів руками Розумовський. – Треба й тобі йти під того аршина. А що і скільки буде ним тобі відміряно, побачиш сам.

Хто не знав тодішнього Версалью Людовіка XV, той мусив бути вражений помпезністю царського виїзду на коронацію до Москви.

Першого вересня до другої столиці Московії потяглося сімдесят екіпажів, запряжених чотирмастами коней, за кортежем везли дубові бочки, наповнені срібними монетами – для церемоніальних витрат і для натовпу. Скромна цариця поки що й помислити не могла, що незабаром віддаватиме набагато більші суми посереднім фаворитам за нічні послуги.

Через два тижні кортеж зупинився у підмосковному селі Петровському. Серед двадцяти сенаторів, що супроводжували Катерину, не було лише Теплова. Гетьман надивовижу сміливо попередив імператрицю, що не сяде до карети поруч зі сутягою та інтриганом. Розумовського підтримав Панін, Катерина поступилася, статс-секретар затаїв у душі тяжку злобу на свого колишнього вихованця.

Поки лаштували для Беллони парадну вулицю від Петровського до Кремля – оббивали паркани ялиною, стіни будинків завішували килимами, мостили колодами дорогу, – цариця відпочивала і приймала делегації. Директор університетської друкарні поет Микола Херасков день і ніч готував маскарад-алегорію, що мала б відобразити, як на зміну невігластву, обману й шахрайству приходить золотий вік в образі богині мудрості Мінерви.

Беллона-Мінерва приймала привітання від підданих, що з'їжджалися з усіх кінців Московії, в присутності членів Сенату, вищого духовенства, придворних дам і кавалерів.

² 1784 року Ахтіар перейменовано на Севастополь.

П'ятого дня гетьман Розумовський доповів цариці, що до її стіп проситься запорізька делегація з кошовим отаманом Петром Калнишевським на чолі.

– Прекрасно! – пожвавилася цариця. Їй уже надокучили солодкі й одноманітні дифірамби дворян і купців, її стриманість змінилася зацікавленням, адже вона ще зроду не бачила козаків.

Дійсний камергер Григорій Орлов насупився.

– Сподіваюся, що ваша величність допустить їх до цілування рук аж після коронації. У Петровському чекає незліченна кількість представників шляхетних станів.

– А я, Григорію, – примружила блакитні очі Катерина, – накажу зрівняти козацьку старшину в правах з дворянством і прийму їх як рівних вашій світлості... Ну, не сердьтеся, любий. Після коронації я не встигну за балами й розвагами розгледіти цих оригіналів. А те, що вони прийшли, свідчить про їх вірнопідданські почуття.

Їх увійшло три: Петро Калнишевський, Іван Чугуєвець і Антін Головатий – у синіх шароварах, у червоних кунтушах зі закидними рукавами. Вони разом скинули сіросмушеві шапки, схилили голови в земному поклоні. Перший розправив спину Калнишевський. Він дивився на царицю, що сиділа в оббитому оксамитом кріслі, одягнута в горностаєву мантию, обвішана коштовностями, і йому було чудно, що від цієї молодой жінки залежатиме доля мільйонів людей, десятків народів і його особиста доля теж.

Катерина з цікавістю приглядалася до козаків. Бачилося, була захоплена ними, поставленими й кольористими: вони вигідно виділялися на тлі прилизаних дворян у сурдутах, камізельках і перуках. Приглянулася до козацького отамана, кремезного й сильного дідугана, й ураз зір її прикипів до шаблі кошового з усипаним діамантами ефесом. Ще раз окинула поглядом почет Калнишевського – тепер їй в око впали їхні шаблі. Все гармоніювало в одязі й фізичній красі цих людей, про яких їй розповідав колись учитель Симон Тодорський: і чуби, і вуса, і шовкові пояси з позолоченими китицями, і смушеві шапки з червоними довгими шликами. Та з-поміж усього вирізнялися шаблі, вони наче підкреслювали самотність їх власників, відвагу й силу.

Катерина повернула голову до сенаторів, обвішаних медалями й орденами, перев'язаних навхрест малиновими й блакитними стрічками, і подумала, що ці дворянські прикраси зм'якшили б козацький вигляд, додали б їм шляхетності, степову поривність замінили б світською стриманістю, гордість – вдячністю, незалежність – запобігливістю. І серед цих оздоб не вирізнялися би так чітко їхні шаблі: вони, як і дворянські шпаги, свідчили б тоді тільки про належність до військового стану.

– Їх ніколи не нагороджують орденами? – спитала Катерина Розумовського по-французьки, але замість гетьмана, порушуючи придворний етикет, відповів Калнишевський, і здивувалася імператриця: як, ці степові тубільці ушляхетнені науками? Це неймовірно...

– Найсвітліша господине, – промовив кошовий отаман, – для нас найбільша нагорода – перемога в битві і милість державця.

– Шарман... – проказала Катерина крізь зуби.

Розумовський кивнув Калнишевському, щоб той упав до стіп цариці. Отаман ще нижче поклонився і стоячи проголосив:

– Благочестива імператрице всеросійська, милостива мамо вітчизни! Всемогутній Бог узаконив за річками південь, за магнітом – північ, за хмарами – захід, за сонцем – схід, людям же узаконив твою владу...

Але царицю не зворушував єлей, вона чекала, щоб лицарі стали на коліна. Камергер Орлов уже готовий був покликати дворових, щоб вигнали зухвальців. Катерина бачила це, вона присилувала себе милостиво посміхнутися; кошовий закінчував виголошувати привітальну тираду, цариця хитнула головою.

– Я хотіла б на коронаційних святах бачити козацькі герці, отамане... Панове сенатори, цього беркута я нагороджу золотою медаллю на андріївській стрічці, якщо герці справлять належне враження.

Калнишевський глянув на Розумовського: той зараз був зовсім подібний до свого зображення на портреті, що висить в Аничковому палаці; гетьман підступив до отамана й шепнув з притиском:

– На коліна!

Почервонів Калнишевський від хвилювання, але й цього разу не вклякнув – схилився у пояс і подякував цариці за ласку. Затим козацькі делегати подалися до виходу.

– їх ламати треба, а не гнути! – прошипів Орлов услід козакам.

– Зламане дерево не здатне зупиняти вітру, – зауважила Катерина Орлову.

Розділ третій

Калнишевський, залишивши полковника Синельникова перед плахою на Болотній площі, подався на Арбат. Вивів свого буланого коня з конюшні постоялого двору й рушив до Коломенського до цариці.

Москва ще клекотіла після розправи, а від Кремля до Коломенського вже мчали карети зі загорнутим у шуби панством. Отаман пришпорював коня, щоб перегнати їх: усе ще мав надію домогтися прийому в Катерини. Полковник Антін Головатий і Сидір Білий zostалися у Петербурзі – може, щось таки вициганять у Потьомкіна, а йому, Калнишевському, хай би допоміг бог у Москві.

Цариця справила ранішній туалет, вчасно послала на місце страти Пугачева милостивого наказу і заходилася купати леді Мімі й сера Тома. Придворні повідомили отамана, що цариця зайнята своїми улюбленими собачками, а увечері прийматиме дворян. Отаман повернув коня від поспіхом збудованого дерев'яного палацу і квапився тепер додому. Швидше, швидше, треба щось чинити.

Гомоніла Москва, на шпиці ешафота ще стриміла голова Пугачева; Калнишевський покидав місто радості й печалі – квапився до заметених снігом степів.

Біля замкненої церкви Симеона Стовпника стояла на морозі дівчина, закутана в жупан, і напружено вдивлялася в обличчя перехожих. Дівчина була нетутешня, з одягу було видно, що з України. Зупинив Калнишевський коня, запитав, перехилившись із сідла:

– Ти хто така?

Вона підвела на нього повні непевності й тривоги очі – козацький одяг і мова кошового додали їй спокою, – сказала тихо:

– Уляна я... З Лубен.

– Куди ж ти йдеш, небого?

Дівчина опустила голову, ледь чутно мовила:

– Щасливої дороги вам, батьку...

І він поїхав. Рипів сніг під копитами буланого аргамака, волохата кирея сивіла від паморозі, бралися вуса льодом; за мостом учепився щік колючий вітер, свистів у вухах, і у свисті тому вчувалося отаманові те саме питання, що задавав його незнайомій дівчині: «Куди йдеш? Куди йдеш? Куди йдеш?»

Вітер був настирливий і прискіпливий, він без угаву повторював своє питання, ніби хотів помститися вершникові за те, що той завжди цікавився людськими дорогами.

Але ж і його питали. Здебільшого це не бентежило отамана, відповідав гордо і впевнено, а іноді й карав за цікавість, коли для доброго, як йому здавалося, діла мусив іти на порахунки з власним сумлінням; а бувало, й відмовчувався, бо сам не знав, куди заведе його дорога.

Та один тільки раз заболіло йому це питання. Було воно криком, зойком, застереженням, та проте стримати себе він не вмів чи не міг.

«Панас Тринитка. Сердешний Панас, отаманський джура. Ще раз, видно, йшов до мене, та не дійшов. Не побажав ніхто, та й Господь не дав тобі ні лебединого віку, ні журавлиного крику... Аби те твоє віншування прокльоном не впало на мого сивого чуба».

Триста козаків спровадив тоді Калнишевський до Москви на святкування царициної корони. Імператриця жадала цього екзотичного видовища. Її змудили бали, урочисті обіди, французькі спектаклі. Багато чого й не ладилося. Маскарад Хераскова зовсім провалився. Кортеж, що представляв тріумф Мінерви, натовп сприйняв холодно, а то й вороже: над ким та богиня здобуває перемогу – над матушкою, яка тільки-но вдягла корону на щастя своєму народові? А театр ляльок просто-таки налякав людей: від голови, що говорила, юрба в паніці розбіглася, старі москвичі твердили, що тут не обійшлося без нечистої сили.

Придворні і сам камергер Григорій Орлов ще мали надію на козацькі герці, які повинні б повернути добрий настрій цариці.

Калнишевський вишикував запоріжців батовою, і рушили вони, забарвінні й парадні, до підмосковного села Петровського, де на них чекали Катерина й Орлов з почетом.

Гладке поле за селом, на краю поля дощаний поміст, на ньому – оббитий золотом фотель, над фотелем – алажовий балдахін, у фотелю – імператриця, біля неї – камергер Орлов, підтягнутий, високий, у білому мундирі й білих рукавичках.

Отаман зупинив козаків і враз відчув, що його воля і владність, наче невірні подруги, перейшли до людини в білому мундирі й не хотіли вертатися.

Він скомандував козакам до герцю, та голосу свого не чув; вихорем літали запоріжці, чуби звивалися на вітрі, шаблі викресували іскри, козаки підкидали догори шапки і стріляли в них з мушкетів, переповзали на галопі попід кінські животи; цариця плескала в пухкенькі долоні й раз у раз чогось жадала: то гопака, то пісні, то дзвону шабель; її бажання сповіщав кошовому Григорій Орлов, кошовий наказував, та голосу свого не чув.

А коли Беллона наситилася видовищем, камергер махнув отаманові білою рукавичкою – і кінь Калнишевського, наче зрозумівши камергерський зезвол, сам рушив з копита й здибився перед помостом.

Чи причулося кошовому, а чи таки крикнув йому вслід джура: «Куди їдеш?» – не знав; та й не розпоряджався він тут собою, видовищем верховодив Орлов. Здавалося Калнишевському, що він прив'язаний незримою ниткою до обтягнутої білою рукавичкою руки царициного камергера.

Кінь опустився на передні ноги, Калнишевський зіскочив зі сідла й побачив у руці Орлова золотого ордена на червоній стрічці. Цариця дотримала слова, цариця благоприхильна, цариця осипле милостями Запоріжжя, цариця – рідна мати; кошовому дарують ордена, він буде першим кошовим, що носить царського ордена, і ця відзнака дасть козацтву привілеї.

Злегка кивнув рукою Орлов – і впав Калнишевський на коліна зі словами:

– Хвала тобі, покровителько наша!

Він діткнувся губами ніжних пальчиків імператриці й, підводячись, перехопив її переможний погляд, кинутий гордо Орлову. І тепер зрозумів він, що та незрима нитка, що тягнеться від руки камергера, розсотається на тисячі верст і смикатиме його завжди для потрібного дворові чину. Ще не пізно обірвати її, але він уже прийняв платню; ще не пізно випростуватися, але він вже стояв на колінах.

Потім козаки поверталися до Москви. Попереду їхав кошовий отаман зі золотим орденем на андріївській стрічці. Був зніяковілий, розгублений, козаки крадькома позирали на червону стяжку, що оперізувала навскіс його груди, поруч з кошовим, як завжди, їхав Панас Тринитка.

І раптом джура спитав його:

– Куди йдеш, батьку?

Скинувся Калнишевський, мов від жала, рвучко заніс руку з нагайкою й опустив її на голову козака. Цьвохнув плетений увосьмеро гарапник, залишивши на обличчі синього басамана.

Панас навіть не схопився за обличчя. Тільки здивовано глянув на отамана й побачив, як зніяковіння швидко міняється жорстокою, незагнузданою люттю.

– В каре! – скрикнув кошовий, джура завернув коня і загубився у козацькій лаві.

Куди йдеш?.. Куди йдеш?.. Куди йдеш?..

Вітер шарпав за оборки кунтуша, сіпав за вуса й тіпав шлика високої шапки. Час від часу лунко форкав кінь, ніби хотів нагадати вершникові, що той не сам серед цього білого замосковного безлюддя, кришталіками брався рідний туман і летів з вітром у молочні безвісті; з глибини пам'яті вихоплювалися шматки згадок про таке давнє, як світ, таке раннє, мов росяна

сивина вдосвіта на очереті, що зникає швидко й непомітно, поступаючись місцем сонячній жеговиці і чорному пилові.

«Куди йдете, козаки?»

Пологою толокою, що розгорнулася зеленою повстю уздовж Сули, закосичивши один край садками й білими стінами пустовітівських хат, бреде череда ген до скіфських могил, де трава до пояса, а сонце не зіп'є з неї росу й у полудень. За чередою підбігає, виляскуючи пугою, громадський пастушок-підліток, у нього за спиною в торбині шматок хліба й кілька цибулин – то харч на цілий день, бо вдова Гафія на більше не спроможна. Сонце тільки-но виглянуло, а намулистий брід уже грасують коні, і бурхає чорна жужма з-під копит – то йдуть з Ромна козаки через Пустовітівку, виблискуючи до сонця шаблями та гаківницями.

«Куди ви їдете?»

Лине вслід за ними затужений хлоп'ячий погляд, а козаки, ніби журавлі у вирій, тягнуться барвистим клином через Сулу-річку, неглибоку і на броді нешироку, та й за могилами зникають.

«Дайте тютюну...»

«Кури, кури, хлопче. Гей, та чого ти такий обідраний?»

«А куди ви їдете, панове молодці?»

«Де Луг-батько і Січ-мати!»

«Візьміть мене із собою...»

«Нехай тебе задні візьмуть».

А останнім їхав сотник, і пастушок таки побіг за ним – і череду, і матір покинув, – сотник узяв його в сідло, мов бранця.

«Хочеш бути джурою в мене?»

Бігли роки, бігли коні, метушилися люди на великій землі, кожен хотів узяти її багато, а діставалося рівно стільки, скільки міг собою закрити; ріс молодий джура, мудрів київський спудей, мужнів козак, владності набирався старшина козацький, приймав булаву полководець... І раптом хтось ударив його під коліна й наказав знову джурою бути, і всіляко було джурі – як козакові Панасові Тринитці в кошового отамана.

Обвішаний здобитами, умудрений хитрощами, впертий і настирливий джура...

Завихорив вітер, скрутив у джгута снігову завію й ляснув старого царського джуру боляче по обличчі, схарапудився кінь і пішов клусом, а хтось іззаду – патлатий нечоса в білих рукавичках – кричав навздогін:

– В каре! В каре! В каре!

Наступного дня після страти Пугачева Павло Любимський зайшов до аристократичної остерії у Китай-городі. Замовив вина і, зрідка підносячи кухля до вуст, неспокійно поглядав у вікно. Коло зімкнулося, залишився один вихід. Сюди повинен зайти француз – юрист Шарль. Учора зустрівся з парижанином перед Кам'яним мостом. «Спробуємо, – сказав Шарль, – коли є така потреба. Пашпорта можна виробити в посольській місії».

Парадокс: колись вирушав із Франції шукати свою батьківщину і, знайшовши її, до тієї ж Франції утікати мусить. Але тільки на цю країну надія. Вона бубнявіє революційною мислю, як брость у березолі.

Певно, не треба було вчора заходити до Новикова. Шпик, безперечно, стежить за Любимським... Але кажуть, на одному місці ніколи не повторюється одне й те ж. Тут, у цій остерії, його колись уже арештовували. Отже, цим разом усе повинно обійтися добре. Аби тільки Шарль скоріше прийшов. Зараз кожна мить на вагу волі.

Крізь вікно видно на тому боці вулиці низький кам'яний будинок. Там живе історик Гедгард-Фрідріх Міллер, автор багатьох праць з історії Московії, Сибірського царства, а також козацтва. Тепер він пише президентові Іноземної колегії Микиті Івановичу Паніну «Роздуми

про запоріжців». Новиков вважає цю працю прокурорським актом. Невже так скоро – відразу після турецької кампанії – уряд посягне... Але може бути. Щоб не встигли очухатися...

Любимський нервово стискає кухля в долонях, і пружну стрічку настирливої думки: «Чому його ще нема?» – пронизують недоладні згадки, щезають і знову повертаються, немов хочуть скоротити чи урозмаїтити тягучий час чекання.

«Вам, пане Любимський, не потрапляла часом така собі книжка, рукою писана?»

Це київський митрополит, опікун академії Гавриїл Кременецький.

«А що, вже з'явилися оди, присвячені нашій благодійниці?»

«Ви зухвалець, я це знаю з опінії, яку дав на вас інспектор козацького земляцтва у Страсбурзі. По неділях відмовлялися читати в церкві «Апостола», серед земляків проповідували догмати, неугодні православній вірі. Я не про оди, присвячені її величності... А ось такі слова: «Коли б хто-небудь копнув п'ядь землі на місці Таємної канцелярії, то ударила б з неї фонтаном людська кров...» Яка крамола, правда?

Нема ще Шарля... Ковток вина... Рахую в думці до тридцяти... Нема.

«Я прийшов до вас, ваше преподобіє, не вислуховувати подібні слизькі розмови, а дізнатися, чи надасте ви мені клас французької мови».

«А ці крамольні вислови доволі близькі за своїм змістом до однієї промови, виголошеної у Грановитій палаті на Комісії нового уложення... Ви там були, правда? Не пригадуєте собі, хто її виголошував? Таємна експедиція ревно зацікавилася... А та книжечка во мнозих списках – не хвилюйтеся, почерки розмаїті – блукає серед спудеїв. У нас уже вилучені, а от у Московському університеті один спіймався...»

Будинок Міллера надто скромний як для офіційного придворного історіографа. Добре, чекатиму, поки закуриться з димаря димок. Адже холодно, може, історикові змерзли пучки: це ж не так просто перекручувати двохсотлітню історію козаччини.

«Чужинцю, ви брехун!»

Це було пізніше, тут, в остерії біля стіни Китай-города...

«У Києво-Могилянській академії до французького класу приймаємо... є вже претендент».

«Чи не можна дізнатися, в яких академіях або педагогіумах учився оний?»

«Можу сказати. Це ієродиякон серб Арсеній Малкович. У Страсбурзі студіозусом, правда, не був, проте він виграє перед вами офіційним документом – опінією похідної канцелярії про добропорядну поведінку на військовій службі».

«А крім документа він має що-небудь – отут?»

Павлику, Павлику, куди ти йдеш? Мовчи, серце, мовчи, тобі звелено німувати... Ще ковток вина... Шарль не приходить.

«Ваша поведінка в моїй присутності цілком підтверджує запевнення інспектора про вас. Сьогодні нам потрібні, передовсім, благонадійні люди. Її величність, ось звольте поглянути, надіслали листа. «Хай дітей не посилають до іноземних училищ, бо там вони розділяються на два класи, однаково шкідливі суспільству: одні явні безбожники, інші ж лицеміри».

«Досить, ваше преподобіє. Про лицемірство вам варто б помовчати... «А як з'явиться між вами свій пророк, мусите вбити його». Пам'ятаєте, з П'ятої книги Мойсея? Симона Тодорського вигнали звідси під приводом надання вищої посади при дворі. Сковороду не запросили, зате широко відчиняєте двері блюдолизам і невігласам. Це страшно, коли свяतिною науки починають керувати такі мислителі, як ви».

О, пішов димок з димаря. Придворний історіограф гріється... А Шарля нема...

Думав загубитися в Москві, на Україні далі вже не можна було залишатися. Усе дозвано. Його шукають. А Москва велика... Директор університету Приклонський мовчки вислухав, спідлоба глянув на Любимського й подав йому папір з гербовою печаткою. «Оному Павлу Любимському, що підозрюється у крамольних писаннях на шкоду вірі й отечеству, посад не

давати, а сповіщати негайно до поліції про його появу». Директор підійшов до книжкової комоди, вийняв аркуша і прочитав: «Кара буде лживим суддям, що стали розбійниками і душогубцями. Одягнуть на них волосяні свити й примусять їх у монастирях носити воду».

«За читання таких писаній, – директор дивився повз Любимського, – ми веліли шмагати спудеїв посполитого стану різками по голому заді, синів дворян – лінійкою по штанях. Для вас приготоване дещо інше. З Богом, з Богом, юначе!»

Димок уже не куриться. Може, історик Міллер вибирається до цариці до Коломенського? Або ж зайде до остерії на філіжанку турецької кави. А з ним Микола Іванович Новиков. Як тоді. Але ж ні, на тому самому місці ніщо не повторюється.

Любимський сидів уже колись за цим самим столиком. Більше року тому. Швейцар відганяв від дверей аристократичної остерії людей простого стану. Павлові ж дозволив зайти: суконний сурдут послужив тут перепусткою. Він присів і замовив обід. Було з полудня. За якийсь час швейцар запросив досередини двох ошатних панів. Один – низький, високочолий, з великою квадратною головою – старий уже, другий – молодий, високий, товстолиций, з довгим шатеновим волоссям, що спадало завитками на замшевий комір коричневого сурдута.

Швейцар провів їх до столика, сусіднього зі столиком Любимського; зайняті розмовою, вони сіли, не звертаючи уваги на присутніх в остерії.

– Давно з Петербургу? – спитав квадратоволовий.

– Давненько. Я багато часу проводжу в Москві. У вітцівському домі біля Серпуховських воріт або ж у помісті Авдотїному біля Коломенського. До рідних пенатів завжди тягне... Маю справу до вас. Я надумав звернутися до історії, хочу видати старовинні грамоти...

– Я улещений вашим візитом, Миколо Івановичу, та, на жаль, не наважуюся погодитися на вашу пропозицію. Це, безперечно, цікаво – видати старовинні грамоти, і я... Я б... Але ваша журналістська діяльність... Ні, ні, я розумію, ви розпочали в Росії вельми благородну справу, в нас досі не було справжньої журналістики, однак дивуюся... я таки щиро дивуюся вашій необережності. «Они работают, а вы их труд ядите!» Та за такий епіграф, сакрамент!.. Нічого дивного, що цензура закрила вашого «Трутня». Ще б пак... Я зацікавився, уже зовсім предметно, «Живописцем». Ви знаєте, цей журнал зовсім інший, це серйозне періодичне видання. Та ось, сакрамент, в останньому номері, – він вийняв з кишені камізельки удвоє складеного часописа, розгорнув і тицьнув пальцем на крайній стовпчик першої сторінки, – ну, навіщо це вам? Ви послухайте і вдумайтеся: «Бідність і рабство всюди мені зустрічалися в образі селян. О людяність! Тебе не знають у цих краях. О пани, ви тираните собі подібних людей!» Я зовсім не здивуюся, якщо завтра закриють і цього вашого журналу.

– Пане Міллер, – відповів товстолиций, меланхолійний на вигляд добродій. – Я вас знаю як доскіпливого історика, і тому мені потрібна ваша допомога. Та бачу, що мушу якось обійтися. Я вас розумію... Придворний історик, у шані, а тут – мало що не крамола. Зрештою, я й міг сподіватися на вашу відмову. Ви чужинець, що працює в Росії, але її не знає і тому не вболіває за її долю. Що ж, на тому ми й закінчимо нашу розмову. Читайте собі «Всяку всячину» Козицького – нею опікується сама цариця, а та «Всячина» дає поради цілком аналогічні до тих, які ви мені тільки що ласкаво пропонували: хай письменник не торкається пороків суспільства, а показує приклад в образі людини досконалої.

– Я б не сказав, що «Всяка всячина» тільки медом мастить...

– Ні, ні, що ви! Ось в останньому, здається, номері... Не читали? Дуже сміливо сказано: «Багато молодих дівчат панчіх не підтягають, а сідаючи, ногу на ногу закладають, через що підіймають спідниці так високо, що іноді і сіє побачити можна...»

«Це ж Новиков! – зорієнтувався Любимський, та не підводив погляду, потупив очі в тарілку, їв. – Але я його вже звідкись в обличчя знаю. Ага!.. Один зі секретарів на Комісії нового утюження...»

Міллер збентежився. Він ніяково глипнув на сусіда, оглянувся по боках і проказав тихо, поклавши руку на рамено співрозмовникові:

– Ви, гер Новиков, не розумієте одного: міць нашої держави в єдності. Дарма корите мене, що я не патріот Росії. Я більше хочу їй добра, ніж ви, таж ваші журнали просто закликають, ну... до бунту!

– Єдності принижених і тих, хто принижує, не буває, пане Міллер. Ви подивіться, як закріпачують усю Росію з краю в край. Кріпосництво, мов чума, повзе на здавен-давня вільний південь... – Новиков скосив очима на сусіда і продовжував уже по-німецьки: – А ви, пишучи свої розправи про запорізьких козаків, сприяєте їх закріпаченню. В ім'я чого? Нині Росія воює з Туреччиною. Хто допоміг здобути блискучі перемоги в Чесменській бухті, під Ларгою і Кагулом? Козаки. Чи воювали б ці самі люди так героїчно, якщо б вони були кріпаками? Чи вигідно Росії перетворювати лицарів, вірних престолові, в рабів? Раб за кайдани воювати не схоче...

– Ого! – Міллер у подиві відкинувся на спинку крісла. – Ваші погляди, бачу, надто крайні, гер Новиков. Бог мені свідком, я не чекав... Таж ті так звані Запорізькі Вольності вже давно не повинні існувати – як поганий приклад народам імперії. Хто ж ті козаки? Вони вважають себе окремою народністю і знати того не хочуть, що історія їхня створилася штучно, а насправді є похідною від історії російської монархії. Я об'єктивний історик, і тому не отверзуться мені уста називати цей набрид військом. Лицарі! Вони ж заманюють до себе підмовою й обманом не тільки малоросіян, а й татар, великоросів, іудеїв – дезертирів і злодіїв, – яким дають притулок і зброю. Це розгнудані й різновірні нероби, що не орють, не сіють, а грабують і ніяких писаних законів не мають.

– Брешете! – пролунав голос. Здрігнувся Новиков, глянув на Любимського широко розкритими очима. Любимський підвівся, повторив: – Брешете, чужинче! Обливаєте болотом лицарство, що пліч-о-пліч із московськими полками проливає свою кров на морі й на суші. Писаних законів не мають? А про універсали Богдана Хмельницького ви, історик, ніколи не чули?

Стриманий Міллер намагався зберігати зовнішній спокій, він підносив до очей пенсне, проте пальці не хотіли слухатися, пенсне раз у раз випадало з руки й теліпалося на камзолі.

– Яке нахабство, – прошепотів історик. – Не відрекомендувалися, хто ви такий, і втручаєтеся у дискусію, до того ж у неприйнятному тоні...

– Мій батько загинув у Чесменській бухті за ордени Олексія Орлова, прозваного Чесменським. Тепер вам відомо: я син козака, і цього вистачить для нашого приємного знайомства.

Міллер заспокоївся швидко, Новиков тривожно розглядався по залі.

– Я тільки що говорив вам, Миколо Івановичу, – звернувся Міллер до Новикова, – про розгнуданість цього люду, позбавленого будь-якої суспільної дисципліни. Ось вам приклад... За вами ж, молодче, тужить, напевно, каземат у Петропавловській чи Шліссельбурзькій фортецях, а може, й на Соловках.

– Це єдині аргументи в дискусіях для таких, як ви, пане Міллер. Це зброя слабких і приречених.

Міллер не встиг відповісти, до столу підійшов поліцмейстер, кивнув до Любимського пальцем.

У земському дворі його тримали недовго. Обер-поліцмейстер пошпортався в паперах, звірив прізвище затриманого зі списком підозрілих, приглянувся до його обличчя і попередив:

– Не буянь, не богохуль і не крамольствуй. – Опустив руку з погрозово зведеним пальцем, проказав півголосом: – Пан Міллер до самої цариці вхожий!

Ні, ні, треба бути спокійним, на одному місці два рази те саме не відбувається. Шарль прийде...

«Павлику, Павле!..» – «Не клич, Уляно. Ми ж домовилися не кликати одне одного, а чекати».

Вчора... Після розправи на Болоті болюча потреба духовного самоствердження погнала його до Новикова. Любимський знав, що Микола Іванович зимує цього року в Москві – його запросили вступити до Вільного російського зібрання при Московському університеті. Новиков вийшов до вітальні в теплому ворсистому халаті, неспокійний, стривожений. Невизначено показав рукою на крісло, а сісти не попросив. Сказав тихо:

– Я до ваших послуг...

Любимський зам'явся. Він побачив Новикова іншим – зляканим. «Живописець» закритий, а тепер – Пугачов...

– Миколо Івановичу, – промовив, – я у вас нічого не хочу просити. Я тільки що звідти... Ви не знаєте мене, хоч були присутні при нашій «дискусії» з Мілером. Пригадуєте, що в 1767 році на одному зі засідань у Грановитій палаті, коли черговим генерал-ад'ютантом був Кирило Розумовський, з його розпорядження прислали молодих офіцерів для редагування письмових справ...

– Так, так, я був секретарем Комісії. Вас я упізнав ще тоді, в остерії. Та що ви хочете мені сказати?

– Я тільки що з Болотної площі. Хотів побачити вас.

– Навіщо це вам? – неохоче відповів Новиков. – Бачите, що робиться. Я мимоволі згадую слова Міллера: «Ви кличете до бунту». До речі, він пише для його сіятельства Паніна прокурорський акт про заборону... Мене теж злякав бунт Пугачева. Стільки крові... Я не підозрював, що моя мирна критика пороків суспільства піде в унісон з кривавим розгардішшем.

– Шкода, що відступаєте, Миколо Івановичу. В Росії є і Хераскови, і Сумарокови. А Новикових не густо.

– Я не відступаю. Я тільки побачив, що нічого вдіяти не можу, а себе і сім'ю свою погублю. За панування самодержців важко що-небудь писати: усе стає таємним, крім брехні. Здавалося, освічена імператриця, «Наказ» на підставі праць Монтеск'є, Комісія нового уложення... А то... Всі вони собаки, на яких начеплено європейські намордники, та собачі натури не приборкано. Я шукаю виходу. Чи знайду його серед масонів – не знаю. Але мушу знайти місце, де б я міг зібратися сам зі собою зі своїми думками й відповісти на безліч питань, що мене мучать. А ви куди йдете?

Любимський не відповів. Розкланявся, а на порозі повернувся, сказав:

– Проклався вододіл у нашому суспільстві, і людність топче дороги врізнобіч. Одні йдуть уторованим легким шляхом – до неминучої безодні, якої, можливо, ще й не видно; цим добре: вони мають що їсти, а сумління їх не мучить, бо його в них немає. Інші протоптують тільки п'яді, вони голодні, вони горді своєю совістю, проте мусять сходити зі шляху або ж падати. Але ті п'яді нового шляху вони таки протоптали, і від останнього дюйму підуть інші. Спасибі вам скажуть люди за першу п'ядь чесної і перспективної дороги.

Біля парадних дверей будинку стояв якийсь чоловік. Його обличчя не було видно, він заслонився газетою «Санкт-Петербургские ведомости».

«Шпик, – зрозумів Любимський. – Тільки за ким шпигує: за мною чи за Новиковим?» Вертатися не було куди, зрештою, стало байдуже. Приглянувся до титульної сторінки – газета стара як світ. Він тицьнув у неї пальцем, продерши дірку, і сказав сторопілому конфідентові:

– Давно студіюєте це число? Радив би вам купити свіже, коли маєте таку звичку – читати газети коло під'їзду славного журналіста Росії.

І пішов, не оглядаючись.

«Скільки їм платять?» – подумав тепер Любимський. Цієї миті він звернув увагу на чоловіка, що сидів за столиком у кутку. Невже?... Треба вислизнути... Але таки цікаво, скільки він отримує за свою собачу службу? Підійти і спитати? не дурій, Павле... А може, він це робить

з переконання? Адже їм втовкмачують, що вони оберігають народ від кривд, образ, злочинства... Пасе мене. Як вислизнути?

«Павлусю!»

Усього міг він сподіватися, тільки не цього сповненого тихої туги й болісного кохання поклику, що долинув з церковної паперті зойком обірваної струни.

«Уляно! Що ти тут робиш? Звідки взялася?»

«Сама не знаю... Я довго йшла і їхала, а люди питали водно: «Куди ти йдеш?» Я не могла їм відповісти, знала, що нерозумно чиню, але мусила. Вірила, що знайду тебе. Мусила сказати тобі те, чого сама ще не знала, коли ми розставалися. Щоб тобі було легше там, де ти будеш. У нас, Павлику, буде дитина. І якщо син – то він тож буде Любимський і виросте такий, як ти. То щоб не розпачав...»

Уже полудень. Вино допите. Шпик вийшов. Певно, за поліцейським. А може, то не шпик?... Шарля нема. Куди мені тепер іти?

...Куди ти йдеш, чого тобі ще треба? Та й справді... Голова Пугачева дісталася не мені, а я ж її ловив під Оренбургом. Вона тут, у Москві, на рожні стирчить і синіє від морозу, снігова пороша присипає очі, в яких назавжди згасли пориви і жадання. Перейняла її у мене сама імператриця й хоче дати щось за те в заміну. Тому я йду.

Вчора я ще розмовляв з Пугачовим, а нині вже його немає. Вчора Прометей був ще закутий, нині – розкутий. Як у Есхіла: «Вогню він сяйво смертним дав й за гріх оцей повинен кари від богів зазнати, щоб навчився Зевсові коритись». Щоб ми навчилися коритись...

Але я йду.

Цариця у Коломенському, за Москвою. Приїхала, щоб переконатися, чи не залишився бува живим її суперник. Суперництво – ризикозна річ. Його оцінюють золотим тронем або ж плахою. Імператриця знає цей кошторис, тому надає йому такої великої ваги.

Цим разом суперник отримав гіршу плату. Цариця, напевно, вже спокійна, і я йду до всесильної по свою лепту.

Я йду, бо мене жене страх. Я ненавиджу її, але простягаю до неї руку, бо мені страшно. І зі страху виконаю все, що вона накаже, а перед собою виправдовуватимусь блюзнірським: «Я – солдат».

Дайте чин полковника, дайте торбинку грошей, дайте поцілувати ручку. Я зневажаю вас, імператрице, ви жорстока й підступна, але я по-підлабузницьки мружу очі, вірнопіддано дивлюся на вас, щоб ви навіть не здогадалися про мої думки.

Дайте даровизного листа хоч на невеличкий маєток з кріпаками, а я за те ціле життя, зневажаючи вас, цілуватиму вам ручку й буду їсти з вашого корита.

Цариця зайнята. Вона купує своїх улюблених собачок леді Мімі й сера Тома. Ох, ох, сама, власними руками? Як це зворушливо. Мімі й Том подружжя? І було весілля? Боже, як кумедно!..

Почекати? Хоч і вічність, мерсі за таку честь. Але прийміть раба. Приймете? Дякую. Я раб чесний, ще ніколи нікому зла не робив. Я тільки чомусь ціле своє життя боявся й тому тремчу тепер біля царського порогу. Бо я молодий і мені треба жити. Я ж нічого не вмію, не здатний навіть вийти на ешафота. Але я таки чесний, бо в душі ненавиджу тиранку. Полковник Синельников – антимонархіст. Тс-с-с...

У розпорядження Суворова? Це для солдата неабияка честь. Ні, ні, я не надто захоплююся, я тільки знаю, що Суворов у бою... Мовчу. Мені доручено переселяти греків до Малоросії? А вони цього хочуть?... Ні, ні, я тільки подумав, я цього не спитав. Ваша величність не зауважили, правда? Слава Богу, так, так, розумію – переселяти греків. Греків треба переселити з Криму до Малоросії – і все. Це ж так зрозуміло і просто.

І милістю не поскупитесь? Я падаю до ніг, я уже впав, бачите? Хвала тобі, покровителько наша!.. Які ж бо милі леді Мімі й сер Том! Ваша величність сама їх купує? Це справді зво-

рушливо... І Вольтер про них знає? Щасливі Мімі й Том! Про мене Вольтер і не чув... А мосьє Дідро бачив їх на власні очі? Правда, він ще бачив і Пугачева в клітці. Ви цих думок не почули... Ні, ви цих думок не чули! Які милі Том і Мімі! Том... Мімі... Том... Мімі...

Прокляття! Куди котишся, світе фарисеїв, в яке провалля тягнеш нас? Хто звільнить мене від святенництва? Нас так багато, воістину чесних людей, а ми забагнуємося блювотиною тупої і каригідної покірливості. Куди ми йдемо?!

Розділ четвертий

Архімандрит Досифей вирушив зі Сумського острогу, що на карельському березі, весільним судном до Соловецького монастиря. Стихали весняні бурі на Студеному морі, молочні тумани туго лягали на неспокійні хвилі, втихомирювали, розтоплювали рештки криг, вибілювали водяну гладінь. Сонце щодень теплішало, розморюючи мряку й мерзлоту скупих клаптиків землі, вигнаних споконвіків далеко в море. На Соловецькі острови приходило коротке благодатне літо.

Восьмимісячний відпочинок його преосвященства в зимовій резиденції щасливо закінчився: ні чревоугодництвом, ніже пияцтвом, як то бувало колись, не согрішав, тож почувався доволі міцно. Не тривожили його ні найсвятіший Синод, ані архангельський губернатор Головцин – і на душі було спокійно: передчував, що за час його відсутності нічого неугодного Богові і владі не сталося у святій обителі на Соловках.

Та проте він квапив веслярів-карелів, що їх наймав монастир: архімандрит змучився від байдиків, а до того ж ще й досі, незважаючи на похилий вік, п'янило його почуття всесильності, яке він виборов для себе сам і яким повністю міг насолоджуватися лише там, за грубими мурами чернечої фортеці.

Всякого ж було за чотирнадцять років архімандритства Досифея, колишнього ієромонаха Новоозерського монастиря. Відбирали царськими указами монастирську дідищу в Помор'ї, над Двіною й на Кольському півострові, стогнав монастир від непосильних податків. Та що найгірше – застав Досифей у Соловецькому монастирі невелику, проте свавільну військову залогу, запроваджену ще за Івана Грозного, яка поїдала з монастирського котла премного яств, а визнавала тільки губернаторську зверхність. Ні шведи, ні литовці, ні каянські німці³ давно вже поблизу не з'являлися, вони ж – солдати й офіцер – вилежувалися удень і вночі в теплих караульнях, чекаючи на війну, хоча б маленьку, і насмішками зневажали не тільки благочестивих іноків, а й самого архімандрита. До служби годі їх було примусити. Скарги до архангелогородської консисторії не допомагали, Синод відмовчувався, губернатор теж не притягав зухвальців до відповідальності.

Довго домагався Досифей ставропігії, що поставила би монастир у незалежне становище. І не тільки просьбами та донесеннями... Спочатку спорудив високу дзвіницю біля Успенського собору, відлив для неї три тисячопудові дзвони, збудував для приїжджих штабс-офіцерів Таємної експедиції, що зрідка контролювали монастир, Петербурзьку гостиницю за мурами кремля, для богомольців-чоловіків – Архангельський гостинний двір на тому боці Святого озера, для богомільних жінок – рублені хатини на Баб'ячому острові; зрештою, пожертвував Синодові чотири тисячі рублів – увесь свій річний пай від скарбонного збору з прочан. І таки домігся. А тоді, коли монастир перестав підлягати архангелогородській консисторії і був виведений до першого класу, главі першокласного монастиря мусила підпорядковуватися військова залога. Тепер архімандрит чинив над солдатами суд і розправу сам.

Із вдовolenним виразом на обличчі вийшов Досифей на палубу. Ось тільки-но причалить судно до острова – відчиняться навстіж Святі ворота, і підпоручик Інков з карабіном «на караул» доповідатиме йому, коменданту фортеці, як належить за військовим статутом: «Вашому преосвященству і кавалеру маю честь доповісти, що по тюремному замку все благополучно...»

Цього року справді все щасливо, посланці не приносили поганих вістей до Сумського острогу. А минулого – луна злодійського бунту Пугачева якимсь чудом долинула на далекі острови, і прослизли тихі розмови між ченцями. Троє спіймалися: два іноки і попередник Доси-

³ Так називали фіннів за найменуванням міста Каянаа.

фея – розжалуваний у монахи архімандрит Гавриїл. Нашіптував повержений настоятель, інокі не перечили і не донесли, проте стіни келій вуха мають: «Якщо дасть бог Пугачову до Москви прийти, то не буде Досифей більше красти, плати не додавати і накази від нас затаювати».

Губернатор Головцин сам провадив слідство. Ченців порадив залишити на волі й послати їх на тяжкі монастирські служби, Гавриїла ж посадити до тюрми, щоб каявся в самотині за зваби еретицтва свого. Головний караул і гауптвахту наказав перевести до Святих воріт, а на постах подвоїти сторожу.

Нема вже Пугачева, все йде мирно, як по Писанію: «Що було колись, те буде знову, що діялося, те й діятиметься, і нема нічого нового під сонцем». Воістину пророчі слова Екклесіаста. Бували ж бунти на Русі, й закінчувались вони завжди ешафотами. Де грізний Пугачов? Нема й тліну. А тюрма залишилася і міцніє. Двадцять п'ять старих колодників на суворому смиренні, двадцять шостий – анахтемський Гавриїл, який ще на посаді архімандрита вільнодумствував і хулив Синод, двадцять сьомий – під вартою у трюмі судна.

Цього приставили зовсім недавно до Сумського острогу. Буде він каятися в казематі Корожної вежі, бо велено Таємною канцелярією «до кінця днів його в окремії келії під міцним караулом тримати, не даючи можливості йому писати з причини блудництва від читання книг, суворо за ним наглядати й духовно напучувати, щоб розвіяти всю його оману стосовно чужоземних лжекафедр».

Трохи, правда, чудний і незвичайний вирок. Досифей навіть не може як слід його збагнути. Таких колодників ще не бувало. Сиділи в Соловецькому монастирі на слізному хлібі сподвижники Івана Грозного і Петра Великого, розкольники і мазепинці, кріпаки й поміщики, тихі юродиві, яких посилали на роботи, і буйні, запроторені до темниці Голгофо-розп'ятського скиту, а мудреців ще не було. І найдивніше те, що до нього сказано напутника приставити, наче до старообрядця-федосеевця, що не хоче вінчатися у церкві. То де ж Досифей знайде ченця, що знав би книжні мудрості, різні світські вчення і міг би переконати цього мудрагеля, що його мудрість не є мудрістю і що не філософ він, а дурень. Але прислали, тож його місце – в Корожній вежі під номером шість, де простору і світла для крамольних мислей вельми мало.

«А чи насправді все благополучно? – думає архімандрит. – Чи підготував Інков відомість про стан колодників, яку треба тричі на рік відсилати в Синод? Чи не перенісся хто на лоно Авраама? А коли – втеча? Та ні, цьому не бути. Лише один раз за всю історію соловецької тюрми спробував старообрядець Білокопитов вирватися з каземату на світ Божий, та був спійманий тут-таки, на монастирському подвір'ї. А тепер, з подвійною вартою, нема чого боятися».

Досифей ходить по палубі поміж богомольцями, що тягнуться до Соловецької святині з усіх берегів Студеного моря шоліта. Годувальники святої оселі й не відають, що на судні поряд із ними той, хто розмовляє зі самим Господом Богом під час храмної відправи в Спасо-Преображенському соборі. Архімандрит нині вдягнений у рясу з товстого чорного сукна, взутий у чоботи, він зараз нічим не відрізняється від простого монаха. Але ж ці самі – здорові і в струпах, добре зодягнуті й у власяницях – люди впадуть ниць перед ним, коли він на великій відправі стане в царських вратах, вбраний у золотий саккос з багряним омофором, що спадає від шиї до низу, з рипідою в руці. Впадуть ниць смиренні, а до скарбон забрязкають монети – мідні, срібні, золоті.

Якийсь лірник, уклякнувши посередині палуби, заводить плач про Олексія, чоловіка Божого. Навпроти сидить пісновида богомолка в кокошнику і єлейним голосом розповідає про те, як колись прочанкою була, і до Єрусалиму ходила, і пуп земний там бачила. А до Голгофи пішки йшла, та все по суші, бо вода перед прочанами розступалася, а вони так і ступали по білому пісочку, діамантами всипаному.

Слинявий парубчак у рядняній свиті з юродивим обличчям роззявив рота, слухає, похитуючи головою.

– І в Київській лаврі була, а там вогонь виходить з утроб печерських святих. І в Пітері була, у царському палаці бачила живого двоголового орла в золотій клітці...

– Чудо, чудо, – побожно зітхає сусідка й манить рукою до себе старого монаха, що, згорбившись, ходить по палубі. – А чи бувають, блаженний іноче, і нині чуда?

Досифей відповідає неохоче: він не любить розмовляти з простолюддям.

– Чудеса мнозі суть, тільки віруй. Гора стоїть – чудо, ліс на камені росте – предивно. Птаха летить – і то чудо, бо якби Господь не повелів їй літати, то вона плавала б, як риба, або ж повзала б, як змія...

– Чуда, чуда, – шепоче слинявий парубок.

Розтинає судно гладінь Студеного моря, по якому ще зрідка плаває крига, сліпуче виблискуючи на сонці, що вже майже не ховається за обрій. А коли сонце, занурившись на часину, сплигло на вранішньому прюзі, тоді на кутий свинець води ліг легкий туман, крізь який проступили обриси Соловецьких островів: Азермський з горою Голгофою, Муксальма, Заяцький. А попереду – Великий Соловецький, що вигнувся дугою ліворуч, а посередині цього вигину вималювався силует величного монастиря, що ніби виріс з моря.

Ревно хреститься Досифей, дякуючи Богові, що допоміг йому ще раз побачити святу обитель. Він звик до неї більше, ніж до отчого порога в далекому дитинстві. Бо скільки потуг свого розуму вклав, щоб зміцнити, збагатити, усамостійнити її. За його владарювання пішла каналами до монастиря свіжа вода з соловецьких озер, запрацював млин, до трапезної потекли гонами освіжаючі напої з Квасоварної вежі.

Та старість дедалі відчутніше тисне на плечі і зігне врешті, бо ж кожен день сьогодні вже з ласки Господньої, а наступники все зроблять для того, щоб ім'я його затерлося. Хіба він сам так не чинив, коли ще ієромонахом писав на Гавриїла доноси в Синод?

І знову сплив у пам'яті вірш Екклезіаста-пророка, і прошепотів його скрушно Досифей: «Зненавидів я всю працю мою, і стало мені життя ненависним, бо все маю залишити іншому, хто постане по мені, і буде він панувати над усім тим, що я з трудом добував і показав себе мудрим під сонцем».

Ні, цього не сміє трапитися. Досифей мусить себе увічнити. Не тільки в зодчестві, бо мури мовчать, не тільки в господарських вигадках, бо кожен властолюбець припише їх собі, а ще й у пам'ятці, яка уміє говорити сама. Він залишить нащадкам літопис Соловецького монастиря, а в цьому літописі – себе самого.

Спочатку Досифей напише так:

«Року божого 1428 цим самим морським шляхом на плоті або човні, а може, на вутлому карбасі, придбаному в зубожілого купця, втекли від грішного світу два боголюбні інок: Савватій – постриженець Білозерського монастиря і Герман з Карельського берега. Знали вони, що десь серед Студеного моря лежать незаймані острови, що належать Новгородській землі, звані Соловецькими, де можна усамітнитися і цілковито віддати себе служінню Господньому.

Дісталися островів десь улітку і, напевно, були вражені соловецькою природою, бо замість безплідної пустелі побачили чарівні ліси, повні звірів і птаства, сотні чистих багаторибних озер, затишні долини, соляні заплави моря. Побудували дерев'яну церковцю й поставили високого хреста поблизу Чудової гори, а за кілька років вернулися на грішну землю закликати ченців для сукупного проживання на Соловках, аби провадити там рибний та соляний промисли.

Савватій помер у Холомогорах, а нову братію очолив новгородський ієромонах Зосим, що збудував на місці нинішнього кремля келію. Слідом почали прибувати сюди на постриження помори, фінни, карели, норвежці...

Новгородська посадниця Марфа Борецька приписала монастиреві землі на узбережжі Студеного моря.

Цар Іван Грозний вислав на острів гармашів і стрільців.

За указом Олексія Михайловича та за настольного грамотою новгородського митрополита Никона, Соловецькому монастиреві надано архімандрію.

Петро I прибув сюди флотом із тринадцяти кораблів, на честь цих високих відвідин збудовано церкву Андрія Первозванного на Заяцькому острові.

За царювання її величності Катерини II архімандрит Досифей...»

Ударилося судно об кам'яний берег. Архімандрит прокинувся від задуми. Височенний мур, викладений з диких нетесаних валунів, випнувся до причалу Корожною вежею, далі мур поступово угору до вежі Нікольської, праворуч збіг, вигинаючись, до Прядильної. А ген за громадям церков, майстерень і казарм височить вежа Головленкова.

– Хай буде благословенне сіє царство земне й Господнє, – проказав пошепки Досифей і задивився на набубнявілі налітою бростю ліси, що простяглися уздовж острова – замріяні, розспівані весняним птаством.

На березі очікували на архімандрита монахи. Богомольці юрмилися на палубі, чекаючи дозволу зійти. До борту приставили дошку, і Досифей ступив на неї. Його підхопили під руки монахи, допомогли зійти на землю. Один чернець накинув йому на плечі пурпурову мантию, а тоді на судні запала мертва тиша. Враз хтось зойкнув, почувся лемент. Ні монахи, ані архімандрит не оглядалися. Вони простували до церковці Петра і Павла, що стояла навпроти Прядильної вежі: на Досифея чекав ще ритуал облачення. Тим часом на палубі билася в істериці єрусалимська паломниця, вражена чудесним Преображенням старого монаха, з яким вона тільки-но розмовляла про чуда.

Згодом відкрився на палубі люк, і з трюму виліз озброєний солдат, за ним другий. Вони стали по боках отвору, наставивши перед собою карабіни, гаркнули до зацікавлених прочанів: «Відступись!», і цієї миті сполохані богомольці побачили, як з нори трюму підіймається зарослий чоловік у чорному сурдуті й зимовій шапці, брязкаючи кайданами. За ним виліз третій солдат. В'язень глянув на юрбу, потім повів очима по застиглому спокою моря і, підштовхнутий вартовими, ступив на дошку.

Натовп мовчав, деякі хрестилися з жалем, бо колодник був ще молодий і обличчям наче й не подібний до вбивці чи варнака, лише єрусалимська прочанка, що тільки-но отямилася від благоговійного екстазу, пройнята вірноповіданською люттю, заверещала, потрясаючи кулаками:

– Анафема лиходієві! Анафема проклятому!

Архімандрит Досифей вийшов із церковці Петра і Павла у святковому вбранні й у супроводі монахів підійшов до Святих воріт, що виступали півкожлою аркою з муру, наче витиснуті громадям валунів і важким куполом Надвратної Благовіщенської церкви.

Залізна брама була ще замкнена, з того боку воріт зазирали в замкові шпари городничий, келар і поважні старці, чекаючи, поки архімандрит махне догори двома пальцями на знак, що він підготувався вийти з грішного світу і зайти до світу Господнього.

З-під арки дивився на нього лик Спаси, під яким золотився півколом заспокійливий напис: «Всяк уповай на мя»; праворуч благословляла парафіянів Оранта: «Прийдіте і аз уповаю ви»; ліворуч приглядався до архімандрита розумними очима молодий Іоанн Предтеча.

Досифей зупинив погляд на іконописному обличчі Іоанна, і йому здалося, що він десь уже його бачив, навіть зовсім недавно, серед облич світських людей: таке ж молоде, з кучерявим коротким заростом, а очі спокійні й ледь зухвалі. Досифей перехрестився – що за єресь лізе до голови! – і звів угору два пальці.

Загримотів замок, упала з брязкотом клямка, відчинилися навстіж Святі ворота; вгнутих поряд стояли схилені старці, поштиво поступаючись назад, а від гауптвахти марширував до рапорту підпоручик Інков з карабіном «на караул».

Архімандрит уже знав, що в тюремному замку все гаразд, але рапорт вислухав і поблагословив офіцера. Подавшись у двір між рядами поважних старців, він хазяйським оком окинув спершу настоятельський і братський корпуси, з любов'ю глянув на величний фасад Спасо-

Преображенського собору, потім звів очі на своє власне творіння – високу двоповерхову дзвіницю з трьома велетенськими дзвонами, що виглядали чорною міддю з-під арок, терпеливо чекаючи менту вдарити дружно на архімандритську відправу.

Монахи пасли свого наставника очима, дивилися туди ж, куди й він, і очікували, що зараз скаже Досифей: кого звітувати покличе, кому докір кине, за яким піде услід кара, знали бо крутий норов преосвященного.

– Інков! – голос архімандрита прозвучав різко, а втім, Досифей ніколи іншим тоном не розмовляв зі залогою. – Підпоручику Інков, ти прийняв за артикулом колодника, якого привезли нині на судні?

– Так точно-с, ваше преосвященство, – стукнув закаблуками підпоручик, – колодник прийнятий на пайку «проти одного монаха»⁴ і стоїть під вартою біля Нікольських воріт. Куди накажете його примістити?

– Приведи сюди!

Підпоручик кинувся навскоси брукованим плацом, притискаючи карабіна до боку, щоб не бив по клубках, і за хвилину вже гнав поперед себе в'язня, який, дзеленькаючи важкими ланцюгами, повільно ступав нога за ногою, наче хотів викроїти для себе з прийдешньої пітьми хоча б мить цього блакитного дня, блакитного неба, повітря.

Архімандрит здаля приглядався до нього, а коли в'язень був уже зовсім близько, вражено прошепотів: «Ізиди, сатано!», зрозумівши, кого йому нагадали розумні й трохи зухвалі очі Іоанна Предтечі. Він бачив цього колодника ще в Сумському острозі, бачив тільки у пів-ока і все ж запам'ятав його погляд; видно, не дарма найсвятіший Синод приписав напучувати книжника, вибити затятість із його голови.

Досифей ніколи не розмовляв з колодниками, ніколи їх не допитував, навіть не цікавився, яка провина в'язня. Та й резолюція Синоду не розкривала змісту злочину, а тільки вказувала на великоважну вину, «о которой явно по делу». Архімандритові залишалося тільки виконувати синодальний припис: до каземату його чи до земляної тюрми, під міцною вартою до смерті чи на розкаяння, тримати в кайданах або без них, прив'язати до стіни або ж дозволити ходити в казематі на довгому ланцюзі – і все, настоятеля більше ніщо не обходило. Проте з цим в'язнем, у вигляді якого таїлося щось дратівливе й водночас цікаве, проти власної волі хотілося порозмовляти, щоб збагнути, що це за мудрець і за які провини розуму запроторили його аж на Соловки.

– Молодий ти, а знаю: ересь крамольна привела тебе сюди на смирення. Не відаю, що ти вчинив, але закон справедливий, тож, як мовив Соломон, хай понесе кару лихий, бо коли пощадиш його, то доведеться ще раз карати.

В'язень спокійно глянув на архімандрита, в його очах і далі стояла незворушна синява північного неба, кучерява чорна борода виключно подалася вперед, він мовив тихо:

– Чи ви ніколи не задумувалися, святий отче, над тим, що стається зі сорочкою безумця, коли він набирає у пазуху жару?

– Зухвальцю! – скрикнув Досифей, але докінчив свою річ зовсім спокійно: – Жар твій, отроче, тут скоро вкриється попелом.

– Попіл гасить солом'яний жар, ваше преосвященство, жару розуму не вб'є ні темниця, ні сама смерть, тому що по дорозі до пекла зерна його розсівалися.

– У кому прийметься твоє зерно, божевільний, навіть якщо воно розсівалося куколем? – звів руки Досифей. – Ти, знаю я, їздив по світу і по Русі, науки еретичні осягаючи, тож усюди бачити мусив: процвітає лише влада Божа і влада від Бога, все інше гине, не проростаючи. На кого ти підняв десницю? На силу, в котрої, як сказано в Писанні, «семеро царів з уятими пальцями збирали крихти під столом?»

⁴ Пайка одного монаха складала 9 крб. на рік.

– Я богослів'я не штудіював, отче, я – бакалавр філософії, проте пам'ятаю дещо зі Святого Письма. Ви навели, здається, слова з «Книги суддів», а там сказано ще й таке: «Вибився Ізраїль у потугу, зробив він ханаанів своїми рабами, а вбити їх не зміг».

Архімандрит забув, що він тепер не в богословській академії, а у своїй вотчині, де його слова – закон і кара, що перед ним слуги-монахи і цей колодник, а не спудей: влучні відповіді в'язня перенесли його в ті далекі часи богословських диспутів, і замість прогнати зухвальця під караулом до каземату він урочисто виголосив вірш з Книги Мойсея:

– Вигублю вас, і розпорошу, і серця ваші зруйную, а хто лишиться живий, на того наведу страх, і гнатиме його шелест летючого листя, і втікатиме він, хоч ніхто за ним не буде гнатися! – Опустив руки і тут же спам'ятався: перед ним стояв не диспутант, а раб у кайданах, раб з розумними очима Іоанна Предтечі. І крикнув Досифей: – До Корожної! До шостої келії на слізний хліб!

Та поки солдати підскочили до колодника, той ще встиг відповісти преосвященному:

– Ламається лук у сильних, а немічні оперізуються силою, сліпі прозрівають, криві ходять, прокажені очищаються... – І вже через кляп, що його караульний запихав до рота неблагогоречивому, прохрипів: —...глухі чують, убогі благовістують!

Досифей дивився услід в'язневі, подібного якому ще не знав Соловецький монастир, люто покусював губи, і чекали монахи: архімандрит тут же звелить повести сквернослава на лобне місце до Рибних воріт.

Та заспокоївся Досифей, довго мовчав, і мовчали у тривожному очікуванні поважні старці. Городничий Гларіон, що відав монастирським господарством і братією, тупцював згорблений перед преосвященним, покірними очима закликаючи його вислухати господарський звіт. Досифей кивнув головою на знак згоди.

– Ваше преосвященство хай утішиться послушенством іноків, людей робочих і оружних, усе бо зроблено за велінням вашим: на Реболді закинуто рибних сітей много, улов прегарний; хороми для його преосвященства, незважаючи на люту зиму, закінчили – над Червоним озером біля гори Сокирної, а лобне місце обійшлося без кровей, тільки двох ченців без пристрастїя січено за крадіжку квасу. І ще один з архангельських богомольців не повернувся назад зі своїми, а, впертіший паче осла, на подвір'ї монастирському залишився і на постриження проситься, та про себе нічого говорити не хоче, каже, що одкритися може тільки вам. Чи не звелите привести його перед очі свої?

– Веди, – похмуро відказав Досифей.

Упертіший паче осла богомолець, напевно, вже знав про прибуття архімандрита, бо тинявся біля паперті Успенського собору. Він почув, що Досифей дозволив з'явитися перед його очі, швидко попростував через подвір'я і невпевнено зупинився оддалік перед своїми майбутніми добродійцями. Монах-городничий кивнув йому рукою, тоді він підбіг і впав пластом до ніг архімандритові.

– Хто esi?

– Пахомій єсьм. З Москви білокамінної.

– Які гріхи відмолювати прагнеш у сій обителі?

– Не маю гріхів, отче. Я усе життя робив те, що повелівали. Не гріхи пригнали мене сюди.

– Що ж спонукало тебе йти на постриження? – допитувався Досифей. – Засумнівався у правдах віри або, може, душа забажала приблизитися до Господа?

– Віри в мене було і є стільки, скільки треба тому, хто службу чинить. Пристрастїя до іночества теж не мав ніколи, а от жити світським життям уже не можу більше.

– Чому б то?

– Чорна заздрість до сослуживців опанувала мною, і я боюся вчинити гріх смертельний – убивство, а потім бути за це покараним. Тому втікаю сам від себе і хочу решту свого життя провести тут і чесною працею заслужити на благосхильність... – Богомолець підвів обличчя

від землі. Рідка борода припала пилюкою й була сіра, як у тлінних печерських святих, вбраний він був у поношений яскраво-червоний каптан, а в очах таївся біль покривдженого.

Серце архімандрита торкнув смуток, він сказав м'яко:

– Говори, говори, сину.

– Я справляв свою службу довгі роки, як тільки міг, – провадив далі приبلуда, шморгаючи носом. – Сумлінно. Чесно, до дрібнички виконував кожен наказ. І не вихоплювався вперед, не витісняв нікого, та все сподівався, що запримітять мої старання – підвищать по службі. І ось настав довгожданий день, мені сказали: «Нині виконаєш роботу свого начальника. Якщо добре справишся, сам начальником станеш, бо той старий уже і в нього при роботі тремтять руки». Я не тямив себе від щастя, цілу добу готував робочий інструмент, і коли вже прийшло до діла, пресвітла наша матінка цариця...

– Хто ж ти такий? – аж нахилився Досифей.

– Я кат, звичайний кат, – відповів простодушно богомолець, і дивно йому стало, що ченці враз сторопіло переглянулися поміж собою, а у преосвященного борода засіпалася. – Так, так, я служив підручним катом і чесно виконував, що наказували: виривав ніздрі, різав язика, таврував лоби, четвертував мертвих... І ніколи не хапався за велике. Аж оце взимку цього року найстрашнішого харциза привели – самого Омелька Пугачева. Скільки було суперечок, сварок, обмовлянь серед нашої братії, доносів, поки він сидів у борговій тюрмі, – кожному хотілося, бо такі лиходії не часто попадаються, а сказали мені, мені! Мовляв, головний кат уже постарів, ні рук, ні ніг живому за одним махом не відрубає, ти це зробиш. Та останньої миті, коли я уже бачив перед своїми очима заслужену нагороду за довгорічну службу, зрів її так, як нині вас, наша матінка цариця змилосердилася, а голови рубати я ще не мав права... І залишився тим, ким був. А він, стара порохня, далі в червоній машкарі ходить, погордливо блимає крізь неї каправими очима, і я боюся, що вб'ю його, а тоді ніколи більше не зможу виконувати катівської служби.

Келар Микита крадькома хрестився, поважні старці відвернулися, городничий насторожено стежив за обличчям архімандрита, а воно з кожною миттю ставало дедалі спокійнішим, і коли підручний кат Пахомій замовк, Досифей сказав городничому:

– Постригти без права відправляти службу в церкві. – Глипнув на Пахомія. – Чи ти, може, тут збирався катом бути?

– Радий старатися, ваше преосвященство...

Бридливо скривив губи Досифей, та враз зла посмішка заграла в очах, він мовив з єхидством:

– Приставити його напутником до колодника Любимського, що в шостій келії Корожної вежі.

Павло Любимський довго сидів, не рухаючись, на вузькій прічі, що мала служити йому ліжком до кінця життя, дивився на загразоване мале віконце, крізь яке виднівся лише надщерблений камінь муру. Нічого більше, крім того каменя, не видно було, та й думки раптом вимелися з голови. Не міг би зараз повторити тієї розмови, яку тільки-но провадив з архімандритом, і не існувало тепер для нього того світу, яким ходив донині і зрів його востаннє на монастирському дворі. Було глухо в казематі, вузькому й низькому, було глухо й мертво в душі. Не приходив до нього ні страх, ні жаль, тільки свідомість охоплювало здивування від того, що ось так скоро прийшло до нього оте неминуче – смерть. Бо існувати тут немає жодного смислу, користі ніякої не принесе більш нікому, надії вийти на волю теж нема, тож він знайде спосіб обірвати життя, що втратило сенс.

От і прийшли ми аж на самий край землі,
В безлюдну далеч Скіфії пустельної.

Пора, Гефесте, міцно прикувать зухвалого
Нерозривними ковами залізними... —

пригадався вірш з Есхілового «Прометея» і тут же зіслиз із пам'яті.

Крізь загразоване віконце проглядав надщерблений камінь, а пам'ять була на диво порожня, наче бодня. Аж за якийсь час почали приходити до голови пошматовані думки, чийсь обличчя, слова. Підвівся з прічі, закрокував казематом, але ходити було ніде, скоро закрутилося в голові, він ліг, а тоді виразно почув слова: «Руки, руки, голубе!» Це сказав земський ярижка, що замість Шарля прийшов до аристократичної остерії, скував йому руки й повів до поліцейської канцелярії.

Думав зараз Любимський про те, що не варто йому було заходити до остерії у Китайгороді. Краще б домовився зустрітися з французом у шинку, що у Конюшенному завулку. Якби-то... Видно, неправда, що на одному місці одне й те ж не повторюється.

Встав, підійшов до віконця, притулився до ґратів чолом. Нічого не видно, сусідній мур заступив світ, тільки більшим став камінь з щербиною й виступом, подібним до ікла допотопного звіра, і цегляна прокладка видніється між цим і нижчим валуном, який уже не потрапляв у поле зору.

Якби домовився з Шарлем зустрітися у шинку в Конюшенному!.. Що ж могло статися з ним, чому він не прийшов?

Ярижка привів Любимського до обер-поліцмейстера, обер впізнав його відразу.

Якби не приїжджав до Москви взагалі. Якби не заходив до директора Московського університету. Якби не зустрічався з Новиковим. Якби не вступав до Києво-Могилянської академії. Якби не вчився у Страсбурзі. Якби не народився в Лубнах. Якби не приїздив з Франції до Лубен. Якби десять років тому не зустрів Калнишевського і Сковороду...

Розділ п'ятий

Тиха Сула ледь-ледь забрижилася, легко сколихнулося широколисте латаття від недалекого тупоту – із-за Агарської гори Лохвицьким шляхом, що дотикався тятивою до лука річки, наближався хтось кінний. Піший подорожній саме присів спочити над річковим вигином, відклавши набік костура й торбу. Він чув повільний тупіт копит, та не оглядався: колихалася ряска, і верби пили віттям воду, і осокори сивіли од вітру на просторому Засуллі. Вода приковувала до себе зір: повагом і дуго йшла вона, як кобзарева дума або ж мисль філософа, розтинаючи степ на зелені обаполи.

Позаду тупотів світ. Той світ уже протягом багатьох років уперто ловив мандрівника: заманював золотом, лякав голодом, обіцяв спокій, розкіш і славу. А він обминав його, щоб зберегти себе самого. Даремно: світ тупотів. Метушливий, як муравлисько, марнославно, мов грозів бурчаки, непізнаний і таємничий, наче макрокосм, оголений і бридкий, як коростяні болячки. Світ цей до краю втомив подорожнього, знеохотив, образив, і він утікав од нього до батьківської оселі в Чорнухах, щоб там знайти спокій.

Не оглядався, та вже знав, що не заховається ніде, бо той великий світ увійшов у його сутність, і він сам є його частиною – малою, та вагомою, як атом в астральному тілі. Що легше пізнати: природу великого світила чи найменшої його частки? І те і те важко. Та якщо велике тіло страждає важкою хворобою чи стоїть на грані незвіданого розвитку, то починається цей занепад або розквіт у найменшій його крупинці. І треба передовсім пізнати ту крупинку. Пізнати світ, що втомлює, і вабить, і тримає людину у своєму полоні – через самого себе... Своєю думкою.

Тупіт уже за спиною, чути мову вершників, та не оглядався мандрівник, задивлений у плін ріки, заглиблений у себе. Аж коли рівномірне тупотіння копит уже віддалялося, він повернув голову: в напрямі до Лубен, що здаля позирали на Посулля церковними банями, неквапом їхали два вершники – один у козацькому жупані, другий у селянській свиті.

Подорожній підвівся. Відлетіли думки, і Сула вже не здавалася більш стужавілим потоком людського мислення чи то думою кобзаревою – текла між кучерявими берегами спокійна річка, над якою він віднайшов щойно спокій і впевненість духу. Підняв костура, закинув торбу на плечі й подався услід за вершниками до Лубен.

– Тепер озирнися, Сисою, – промовив літній козак до молодого супутника. – Звідси видно Мгарський монастир у всій його величі. Я умисно вибрав цю дорогу, виїжджаючи з Ромна, щоб ти побачив це Богданове чудо скоріше, ніж хорони Кулябки. Он дзвіниця, яку видно мало що не з Полтави, за нею Преображенський собор, а ще далі – маленька церковця Святого Афанасія, для якої і робитимеш іконостаса, якщо дійдеш згоди з лубенським полковником.

Парубок спинив коня і довго вдивлявся на вершину кручі, де стриміла у небо триповерхова дзвіниця з колонами на кожному ярусі і зеленіло п'ять бань собору, уквітчаних восьмикутними золотими зорями, наче великими жоржинами.

– Зело чудесно! – вигукнув хлопець і, від'їхавши конем трохи далі, побачив у кінці просторого й рівного плато малу гранчасто банну церкву, подібну до скарбнички.

– Дивлюсь я на тебе, Шалматов, – мовив старий козак, – і серцем радію, що потрапив ти в мої руки. Дай тобі, Боже, ще краще чудо зробити для Кулябки, ніж те, що ти витворив для мене в Покровській церкві в Ромні. Бо, зрештою, не для мене і не для Кулябки докладаєш працю своїх умілих рук, а для Бога і нащадків наших. Ну, й гляди сьогодні: лубенський полковник – чоловік мудрий і чинний, та скупий надто, тож не погоджуйся на першу-ліпшу плату.

– Петре Івановичу, – відказав Сисой Шалматов, – купці у Твері, звідки я родом, радо платили б мені втридорога, аби я лише оздоблював їм церкви за їхнім смаком: ідолів полюбують.

Бездушних, пустооких, властолюбних – за їхньою ж подобою. А я шукаю волі своєму вмінню. У графа Розумовського купався б я у золоті, аби лиш погодився робити для його батуринського замку цяцьки на римський кшталт. Та хай те роблять інші, а в мене один регул: подамся до Арабії – вивчу арабески, в Елладі еллінську різьбу осягну, в Україні, що стала мені другою отчизною, збагнути мушу красу витворництва цього люду... У Твері я малював знедолених кріпаків у вінках тернових, за що й вигнано мене, а зображав би херувимів з пухкими личками панянок – багатим був би. Тож не для вигод роблю я свої витвори, а з душевної потреби, та ще й на хліб насущний.

Шалматов мрійливо вдивлявся у далину, що мерехтіла золотими хрестами, і вдоволено усміхнувся Калнишевський. Тепер він вже не випустить з України тверського майстра. Хай Розумовський спроваджує собі іноземців – сліпий не бачить, глухий не чує, – а Калнишевський руками Сисоя оздобить Україну дивотворами, і впізнаватимуть нащадки себе і свою душу не в гебрійських чи латинських ликах святих, а у своїй власній подобі.

Приблукав Сисой з Батурина на Січ три роки тому, коли Калнишевський був ще військовим суддею. Так і так – зроблю я вам для церкви щось на пробу. І зробив – цілувального хреста для січової Покрови. Здивувалися старшини, та віри не йняли – де ж бо отакий зачуханий парубчак міг так дрібно викарбувати узором трираменного хреста, а посередині страсті Христові ніби на монеті відтиснув. Сказали йому зробити царські врата для Покрови, а тоді вже не пустив Калнишевський Шалматова в мандри. Цієї осені послав його до Ромна іконостаса робити. Нині Калнишевський повертається з оглядин. Напевно світ ще не зрів такого чуда! Чи приїде коли-небудь Розумовський поглянути й пожалкувати, якого майстра не зумів оцінити, – того не знати, але люди ходитимуть до цього дива, поки вік. Не злічити завиток і гірлянд, що прикрашають дерев'яні колони; посередині іконостасу викладена рельєфна картина укріпленого Ромна зі стінами й вежами, а святі в шароварах і кунтушах козацьких – ересь яка! А чом же ересь? Благо ж бо чинять в Україні – не в Єрусалимі.

Сисой, надивившись, мовчки повернув коня й поїхав попереду, Калнишевський – слідом...

Здається, цим самим шляхом повертався колись козак Петро Калниш з Ромна додому, коли-то кошовий Гордієнко втік з полтавського поля вслід за Мазепою до Бендер, а Меншиков послав полковника Яковлева руйнувати Чортомлицьку Січ. Довго не здавалися козаки, аж поки не повірили прилуцькому полковникові Гнату Галаганові – мовляв, з миром іде військо Меншикова, – і пролилася невинна кров. Галаган дістав за це села Моровицю та Вереміївку, а решта козаків під проводом отамана Якіма Богуна втекла на дубах до татарів в Олешки, на Кардашинський лиман, Калнишевський повернувся тоді до Роменської сотні Лубенського полку.

Давно це було.

А Мгарський монастир стоїть, як і стояв. Він і стоятиме, до нього не діткнуться людські пристрасті, воєнні завірюхи, то чей розкаже колись нащадкам історію краю мовчазними витворами майстрів. Розкаже без подробиць, проте засвідчить міць людського духу, котрого не могло здолати лихо.

Подробиці не знадобляться прийдешнім поколінням. Чи ж то їм треба буде знати, коли вперше обирали Калнишевського отаманом, коли його спихав за допомогою київського генерал-губернатора Леонтьєва той же Лантух, а потім знову товариство обирало Петра?.. Їх цікавитиме, на яку висоту розуму, духу, хоробрості спроможні були тоді піднятися люди. А може... Може, доскіпуватися будуть до кожної дрібниці й згадають колишнє колінкування отамана в Петровському... Але тоді, певно, згадають і його добрі, хай і малі, діла. Хоча б те, що ось недавно він у столичній депутації відстояв-таки в цариці Самарську паланку, яку хотіли прилучити до Новосербії, що подав Сенатові копії універсалів Хмельницького, що описав кордони

Запорізьких Вольностей і подав на затвердження до Іноземної колегії. Хтозна, чи міг би це зробити, якби не став тоді перед царицею на коліна...

«Ні, не забуде історія нічого, – думав Калнишевський. – Згадає вона і Василя Миревича, страченого торік на Ситному ринку за те, що хотів визволити із Шліссельбурзької фортеці царевича-в'язня Івана Антоновича. Згадає історія навіть земноплаза Теплова, що намовив Розумовського домагатися в цариці спадкового гетьманства і тим самим спроводив на нього гнів її величності – гетьман мусив зректися булави. Дорікне історія й самому Розумовському, що через своє ліниство й жадобу до багатства та петербурзьких почестей дочасно поховав Гетьманщину. Усе запише. Та факти ці зостануться у книгах. А на землі стоятимуть німі свідки діянь людей всесильних і знедолених. Далекий нащадок побачить жорстокість царів у постатях атлантів, що на своїх шиях тримають тягар Катерининського палацу в Царському Селі; яхонтові й рубінові зали кричатимуть про злиденність кріпаків; батуринський палац стане ганьбою ледачому гетьманові... Іконостас Шалматова мовитиме про вічний дар народу творити велике й прекрасне».

Сисой їхав попереду, теж задуманий. Певно, роїлися в його голові химери майбутніх образів, бо коли-не-коли він по-дитячому сам до себе всміхався і раптом лунко зареготав.

– Яюсь я бачив скоморохів у Києві, Петре Івановичу. Вони саме приїхали на Поділ зі своїм балаганом. То дотепні й мудрі люди! А я собі тепер подумав: чей же ангели – теж колишні люди. Зроблю я Кулябці ангела-скомороха – не для сміху, а для радості. Бо віра повинна приносити нам не тільки страх і покору, а й втіху, і силу, і впевненість у самому собі...

Вершники під'їжджали з боку Пирятинських воріт.

– Дивись не пересаджуй у своєму захваті, Сисою, – проказав перегода кошовий. – Бо куца й запорізька вольниця, а що казати про Гетьманщину, на якій уже й гетьмана немає. Наш патріарх не полюбає посполитого малярства, ну, а киево-печерські отці – ті тобі не пробачать зухвальства.

– На Січі не дістануть мене голими руками.

Калнишевський спохмурнів.

Гай, гай... Гляди, як обгородився Кулябка, а до президента Малоросійської колегії графа Румянцева на поклін ходити мусить. Підземні ходи поробив від Сули аж під свій палац, а консистентів⁵ на постій пускає, кланяючись. Школи позакладав по всіх сотнях, світло науки ширить, а темне кріпацтво йде собі. Гай, гай...

Кошовий не пугував за звичаєм перед воротами міста: вартові впізнали Калнишевського. Вершники в'їхали на Соборну площу, обсажену крамницями, що купчилися оддалік, боячись підступити ближче до будинку військової канцелярії. Збоку хмурився заграбованими віконцями острог, а з-за Троїцької церкви, з-поміж тополь, визирав невисокий, зате чепурний дім полковника Івана Кулябки, внука гетьмана Данила Апостола.

Кулябку звідомили про приїзд знакомитого гостя, він заметушився, викотився надвір, навстіж відчинив браму.

– Це ти, Петре? А щоб тобі нудно було!

– Та я ж.

– Що ж ти, живий?

– Та начебто живий, та об тім добре не відаю, – потішався Калнишевський з розгубленості полковника.

– Чи ж ти не міг мені гінця прислати, щоб мої встигли ще щось спекти для такого гостя, який раз на десять років гостювати приїжджає?

⁵ Царські військові підрозділи, що квартирували в Україні.

Полковник чекав з розпростертими для обіймів руками, поки кошовий скочив з коня. «Ну й скаже дідуган на восьмому десяткові, хай йому біс» – позаздрив Кулябка, бо самого вже кілька років мучила задуха від ожиріння. Обнялися, тричі почоломкалися.

Через вікно визирнув гладколиций панич, примружено глянув на приїжджих і відійшов у глибину кімнати.

– То син мій... Вчені синки приїхали зі Страсбурга до батька на літо, – пояснив Кулябка. – Тут ще й сусідський хлопець, теж з ними вчиться. Робити їм нема що, нудяться парубки. Молодші два повіялися до столиці... А ти, певно, з Ромна вертаєшся. Чув я, чув, усі хвалять... Постій, – полковник аж тепер помітив широколицього парубка, що стояв оподалік, – чи це не той чародій, якого ти обіцяв мені прислати, га?

– Оце він і є. Пригрій його і шануй: золоті руки в хлопця.

З хати вийшов молодий Кулябка, галантно розкланявся на порозі. Калнишевський скупно кивнув головою.

– Данило чи Григорій? – спитав полковника кошовий. – Змінилися відтоді, як я їх бачив, помудрішали, певно.

– Це Іван... Уже кудись зібрався. Та хай гуляють, тільки й їхнього, – вже менше метушився полковник, він ще не впевнений був, знає чи не знає кошовий отаман, скільки клопотів і розору принесли йому вчені синки.

Калнишевський знав про це. Синів у Кулябки аж восьмеро, і трьох з них послав батько вчитися за кордон, а ті, повлазивши в борги, процвиндрили там батькове багатство, й вичухується нині полковник з біди правдами і неправдами. Тож прославився нарешті поважний просвітитель Іван Кулябка неславною судовою тяганиною з козаками й посполитими за Солоницьке озеро, в якому Наливайко буцімто затопив шістнадцять бочок зі золотом. На суді виграв Кулябка, гадав уже покрити синівські борги, та скільки рибалки не закидали неводи, скільки не промацували дно озера баграми, бочки зі золотом не виловили жодної, тільки якось витягай сулію з горілкою, яку тут же розпили і п'яні, як чопи, заснули на березі озера.

Полковник повів гостей до саду, де вже застеляла стіл служниця: вдовував Кулябка.

– Вельмишановний пане кошовий, не погордуйте чим хата багата, – розводив руками господар, та вже не було в ньому тієї безпосередності, він запрошував до столу, але був скуптий, немов соромився своєї козацької простакуватості після галантних розшаркувань старшого сина. Раз у раз глипав на Калнишевського, наче хотів з виразу його лица пізнати, чи знає кошовий про його не вельми гонорові справи. Налив у мальовані квітами дерев'яні кухлі пахучої березівки; випивши, посміливішав – хіба Калнишевський завжди справедливий з черню, а Кулябці що було робити? – і заговорив, виправдовуючись:

– Сам відаєш, Петре, скільки труду і старань вклав я, щоб домогтися у Розумовського дозволу навчати в школах усіх козацьких дітей. І таки зробив своє: сьогодні й дівчата вчать в парафіяльних, тугіші умом хлопчики – на екзерціяціях при сотнях, і за Румянцева ті школи не скасовані. А скільки в Києво-Могилянській академії учиться – з Пісок, із Плелова, з Лохвиці, з Хорошкова... Та хіба за це хтось гавкне вдячне слово? От і вийшла в мене з людьми лиха консеквенція... Скажи сам, людські діти вчать, то чому б мої не могли? Розумовський – він сам у Страсбурзі едукацію здобував – порадив мені синів прилаштувати в королівському педагогіумі...

Калнишевський вихилив кухля і відставив його набік.

– Чував я дещо, чував... Не гоже сини твої чинять, бо річ не лише в полковницькому гаманці. Люди дивляться на нас, світ дивиться на дітей наших, які – там. І по них про край наш судять... Ну, а тяганина за Солоницьке озеро, – кошовий засміявся, – то ти вже kota в мішку відсудив! Хіба не знаєш, як то вивідують скарби? Треба з муравля видобути кісточку та покласти її за губу, а тоді все золото і під землею, і під водою як на долоні видно. Або кутнього зуба з мертвяка роздобути...

– А щоб тобі Бог снився та хліб родився! – полковник тихцем засміявся, а Калнишевський реготався, тримаючись руками за живіт.

– Ти хоч полизав тієї наливайківської сивухи, від якої твої рибалки три дні покотом лежали?

– Тьху, пипоть тобі на язик, – уже сердився Кулябка. – Я у боргах сиджу, а за Солоницькі степи не кори: їх разом з озерами подарував мені Кирило Розумовський для навчання синів за кордоном.

Сисой Шалматов весь час мовчав, чекаючи, коли лубенський полковник почне з ним розмову про діло, та останні слова Кулябки здивували його: він ходив чимало по Запорізьких Вольностях, але такого не чував, щоб хтось комусь дарував степи.

– А ті степи були безлюдні? – спитав наївно. Калнишевський смикнув вуса, повернув голову до Сисоя.

– Ти гадаєш, що з полковником судилися душечки небесні?

– А я гадав, що тільки в нас кріпацтво...

Кулябка підсунув до Сисоя тацю з хлібом і салом.

– їж, хлопче, ти з дороги і напевно голоден.

– А я вже наївся, – сказав Сисой і вийшов з-за столу.

Незручну мовчанку перервали чийсь кроки. З гущі саду, шелестячи яблуневим гіллям, вийшов чорнявий юнак у синьому жупані наопащ, скидався він на земського писаря. Юнак уклонився гостям і тихо про щось запитав у господаря.

– Іван у город подався, – відповів полковник, – ті ж два ще в Петербурзі. А ти сідай до столу, ласкаво просимо, випий ось з паном кошовим, не соромся.

Юнак нахилився вперед здивований.

– Я маю честь бачити Григорія Лантуха?

– Он як воно діється, Петре! – сплеснув у долоні Кулябка. – Ти спитай його за королів та короленят – усіх до єдиного знає, а про своїх полководців не чув і не відав. Лантух! А воно ж не так: Петро Калнишевський, паничу.

Юнак спалахнув. Кошовий добродушно усміхнувся, кивнув йому рукою, щоб сів.

– Не зважай, хай собі бурчить. Товариство не так давно мене обрало, міг і не чути. Ти ось скажи, хто еси і де науки вельми потрібні нашому народові здобуваєш?

– Я Павло, син лубенського хорунжого Антона Любимського, а вчуся...

Калнишевський звів брови, стукнув кухлем об стіл.

– Тю-у, діла твої, Господи! Меланії, моєї небоги, син! А ми й не бачилися з тобою ніколи. Заїжджав якимось разок, ти вже в Києві вчився. А я оце гадаю собі: погомоню трохи з полковником та й зайду до неї. Як же там батько-мати?

– Спасибі, здорові. Отець до Глухова вчора подався.

– Та підійди ж сюди, пущьверінку козацький! – ще не міг вгамуватися від несподіванки кошовий, але юнак стояв на місці, пильно приглядаючись до цього чужого і славного родича. Калнишевський сам підійшов і стиснув хлопця в обіймах.

– Он які вони, – зітхнув перегодом Кулябка. – Ти на них тратишся, учиш їх, а вони чужіють і свого цураються: одягу, мови, звичаїв – тільки відвернися, як вони вже гомонять між собою по-чужинецькому...

Любимський глянув на полковника й мовив поштиво:

– Своє, пане полковнику, то не тільки те, що в спадок дісталось, а й набуте.

– А розтрачене – то чие вже буде?

– Пане Кулябка, я ж з вашими синами в карти не грав, хоч і вчимося у Страсбурзі разом. Не осудіть мене, пане кошовий, за одяг мій: не всі ж на світі в шароварах ходять; даруйте, коли не зумію по-козацьки випити: і це не конечна потреба для людини. На кобзі теж не граю, бо не злюбив її там, у Франції. Француз плаче, коли Данило Кулябка утне козацьку думу, потім

же розпитує, де та Україна, що такі пісні народжує, чи не там вона, де берберійські племена живуть. А мови чужі щоденно вивчаю: на службу до Петербурга податися хочу.

– Я б тебе, далекий мій родичу, на Січ узяв, бачу, розумний єси, – мовив Калнишевський. – До січової канцелярії і газети французькі, й бомаги всякі, по-чужому писані, приходять, а ти б їх нам тлумачив. Або хоча б дидаскалом до січової школи. Чи не думаєш ти, що мудрі голови потрібні й в Україні?

– Що вдієш, коли багатьом захотілося римлянами стати, – почувся голос за хвірткою. Високий худорлявий чоловік, років під п'ятдесят, стояв спершись однією рукою на штахетину, в другій тримав кия і торбу з пожитками.

Кулябка почимчикував до воріт, перехилиючи голову, та впізнати прищельця не міг, хоч той усміхнувся до полковника, як до давнього знайомого. Тоді непростений гість відхилив хвіртку й, минаючи господаря, пройшов до столу, сів на лавицю. Ніхто не знав, як з ним поведстися, бо й на жебрака не схожий був, а от сів, уламав шмат хліба й почав їсти.

– Зголоднів я та й подумав, що хто-хто, а полковник Кулябка, якого я пам'ятаю ще з того часу, коли він лубенським обозним був, нагодує козака з Чорнуської сотні.

– Григорію Савичу! – скрикнув господар, але Сковорода чи то втомився, чи й не мав козацької звички чоломкатися, кивнув головою й узявся споживати, що було на столі.

Павло Любимський аж тепер присів до столу. Він чув про Сковороду ще в Києво-Могилянській академії. Багато говорили спудеї про те, як заманювали Григорія Савича до царського двору, а він відповів: «Я не покину батьківщини. Мені сопілка і вівця дорожчі царського вінця».

«А чи потрібен Україні отой сопілчано-овечий патріотизм, коли можливостей прикласти сили розуму в Україні менше, ніж у Росії?» – думав не раз Павло. А тепер мандрівний філософ наче прийшов на допомогу Калнишевському, який тільки-но переконував Любимського не кидати рідного краю. Павлові схотілося почути сковородинський афоризм з уст самого автора й переконатися в його правоті або ж відкинути назавжди як непотрібну патріархальщину.

– Що поробиш, – повторив згодом Сковорода. – Мене ось вигнали з Харківського колегіуму, вигнало зборище мавп філософських, що ніякої суті в істинній науці не розуміють. Вигнали, щоб не було мене в Україні. А до двору, в римляни, запрошують, сподіваючись прибрати до рук страхом, марнославством або ж золотими цяцками... Але хай благословить Господь край над Сулою: я нині тут віднайшов нарешті спокій...

– Що почнеш діяти, Савичу? – запитав Кулябка, журливо похитуючи головою.

– Наймуся до тебе, полковнику, синів твоїх учити... Та ти не турбуйся. Я щасливий, що збагнув найголовніше, воно триматиме мене і кожного, хто се пізнає, у рівновазі. Нас учили вірити в триєдиність Бога, а я пізнав триєдиність світу. Ми завжди лякаємося незвіданості макрокосму – світу, де все народжене проживає. Бо не можемо його зрозуміти. Втікаємо від нього або ж прагнемо багатства, розкошів, щоб обдурити себе, буцімто знайшли щастя. А людина – це мікрокосм, і сутність її та сама, що й великого світу. Але вона мислить, і мислення людське – третій світ. Світ, що допомагає пізнати спочатку самого себе, а потім усе інше. Це так просто! Пізнати самого себе, збагнути свої сили і приходити до великого світу зрячим, без тривоги і суєти... От справді, віддав би ти мені, полковнику, хоча б одного сина в науку, я б витурив з його серця прагнення до машкари й марнославства.

Кулябка мовчав. Калнишевський опустил аж на самі очі кошлаті брови, та раптом звів їх різко догори.

– Мудруєш, Григорію Савичу. Це добре – мудрий. Та я думаю про своє. Коли кожен мій воїн почне заглиблюватися у самого себе, самого себе пізнавати, тоді не буде кому виконувати наказів, які завжди накладаються чужою волею. Яким же чином спрямуються мечі в єдину ціль?

– Ти мислиш, як полководець, – відповів Сковорода. – А чи ти усвідомив ту мету? Коли так, то вже стоїш на порозі до самопізнання. Тож подбай, щоб ця мета була не тільки твоєю, щоб зрячі, а не сліпі за неї йшли на смерть.

– Думки твої густі й поживні, як мед, філософе, – промовив кошовий. – Та я ще не бачу такої громади, яка сама б дійшла до свого вдосконалення. Мусить бути примус. Примус, що дає силу тримати зброю.

– Так, мусить бути примус, та насамперед внутрішній, що дав би силу встояти людині, коли вона залишиться без зброї. Бо що ж станеться тоді, отамане, коли шабля у нерівній боротьбі зламається?

– Поляжемо...

– Поляжуть не всі – найхоробріші. Чим житиме народ, коли в нього не стане зброї, а до думки його не привчили? Загине він. А щоб цього не трапилося, вчитися треба: кожної миті, щодня день розум свій будити – він же безмежний. Коли народ матиме його хоча б у головах окремих людей, то уподібниться він кременеві, в якому затаївся вогонь. Прийде час, притулять губку, черкнуть кресалом – і воскресне вогонь у себе вдома, і не треба буде ходити за ним по сусідах – просити і кланятися.

Сковорода сперся потилицею до стовбуру яблуні й дивився в небо, що горіло останніми відблисками сонця. Напливало надвечір'я. Спіймав на собі погляд Павла.

– До Петербурга хочеш? – спитав. – Що ж, Петербург не каторга. В цьому городі багато людей зі світлими умами. Та є у ньому заслання духовне – двір. Там треба остерігатися людей письменних, що бажають ходити в шатах, люблять вітання на торгах і перші місця на бенкетах. Там треба уподібнитися пальмі: чим міцніше стискає її камінь, тим швидше й стрімкіше здійснюється вона догори.

– Тоді вона може зламатися від дужого вітру, – відказав Павло.

– Пальма сягає кроною до неба, а корінням до води. Небо – мудрість, а вода – живиця рідного люду. Пізнай добре свій народ, а в народі себе. Будь ти лях, чи француз, чи татарин – знайди своє місце. Бо на своєму місці все чисте, красне і не підроблене. Деревина міцна на своєму ґрунті.

Мовчали потім. Кожен думав про своє. Кулябка, певно, марудив душу думками про синів, яких він уже не спроможний віддати на науку доброму вчителю. Чекала вдома на свого дядька хорунжиха Меланія, якій служниця полковника сповістила про приїзд зацного гостя. Любимського діяла одна думка: «Пізнай самого себе».

Вечоріло. Гамір у містечку стихав, крамарі замикали склепи, бамкав вечірній дзвін на дзвіниці Троїцької церкви. Крізь просвіти міжяблунями прозирали зелені бані Мгарського монастиря, промені призахідного сонця запалювали восьмикутні зорі на куполах Преображенського собору.

Шалматов стояв навпроти церковці Святого Афанасія, і здавалося йому, що бачить обриси майбутнього іконостаса. На обличчя майстра лягла тиха втіха. Хто зна, як зміниться те видиво завтра, позавтра, у розпалі роботи... Може, одна зазубрина у візерунку або скульптурі примусить міняти нинішній задум – він ще не знає. Та знає вже, що ангела-скомороха різьбити не буде. Можливо, цей образ вийде краще на Січі, де чимало веселих гультіпак-запоріжців, а тут... Тут він не побачив радості на людських обличчях. Він сплете на колонах виноградну лозу, і щедро родитиме лоза, і тектиме цілющий сік із плодів, і будуть ангели чаші підставляти, та сік тектиме поза креш до ротів земноплазів і потвор, що не садили лози, не плекали її, а мед призначався для споживання їм...

Калнишевський підвівся з-за столу.

– Спасибі, полковнику, за хліб-сіль. Сисоя тобі залишаю, деє він уже, напевно, там, біля монастиря... Ходімо, Павле, до твоїх, там нас заждалися... А тобі, любомудре, спасибі. Я старий і на коні виріс, шаблю в руці навчився тримати змалку. Та твої слова затямлю. Слухав

я тебе, і згадалася мені казка, яку колись давно розповідала моя мати. Розказувала, буцімто в давню давнину тому народові, що жив до нас на цій землі, скинули боги дари з неба: плуг, ярмо і сокиру. Щоб вони орали, в ярмо худобу запрягали і боронилися від ворогів. Я по-своєму тепер тлумачу цю казку: орати землю треба – мало ми цього робили, оборонятися мусимо, щоб не дати себе запрягти в те ярмо, що призначалось для худоби. А для цього потрібна сокира. Ти ж, немов предковичнє божище, кидаєш зі своїх висот ще одну зброю – думку. Спасибі скажуть тобі колись люди.

Сковорода скупо усміхнувся, мовив:

– Затям, отамане, що ця зброя ніколи не ламається, якщо вона добре гартована і виго-стрена. Шабля випадає з рук переможеного, але ніхто не в силі стягти всіх переможених голів.

До Сковороди підійшов Любимський.

– Може, ми ще колись побачимосся, Григорію Савичу. Я дуже хотів би цього...

– А що, світ тісний, – відказав Сковорода.

– Тільки не хочу бути вашим учнем. Не хочу бути тінню Сковороди. Мушу стати самим собою.

– Люблю прямоту й щирість, – не образився Григорій Савич. – Йди своєю дорогою, друже. Молоді авторитетів не визнають, і це добре. Надмірне захоплення авторитетами плодить епігонів. Проте найрозумніша людина переконується у сивій зрілості, що вона весь час була чийось учнем. Але тоді вже вміє вчити інших. Запам'ятай лише одне, і хай воно тебе провадить, поки прийде кришталева чистота думки й духу: коли не можеш нічим прислужитися вітчизні, намагайся хоч не шкодити їй. То добре, що вчишся у Франції: віє звідти весною розуму. В країні, де ще й нині злочинця розривають чотирма кіньми, з'являється мислитель Дідро зі своїм «Листом до сліпих», Монтеск'є з «Духом законів» і Вольтер з «Кандідом». Принеси того духу сюди.

– Ті книги паризький парламент засудив до спалення, а Дідро кинули до тюрми.

– Коли хочуть дізнатися про якість металу, кладуть його до горна.

– А чи є у нас горно, щоб вкласти до нього душу? – спитав Любимський.

– Ми всі в тому горні. Тільки сліпі й боягузи вважають його сонячною долиною... Иди своєю дорогою, Павле Любимський, і пізнавай самого себе...

Павло подався за Калнишевським. Здавалось йому, що між ним і Сковородою не все ще домовлено, хотів оглянутися, та не зробив цього, розпростав рамена, наче звільнявся від тягара.

«Пізнай самого себе... З'ясуй, чому і для кого живеш, – міркував Любимський, мовчки йдучи зі закладеними за спину руками. – Чи не пізно? Я ж пізнавав дотепер усе, що міг, крім себе. А навіщо? Мені треба книг і знань, мені треба бібліотек і затишку, мені треба, зрештою, світового простору й поваги розумних людей, а не куцого світу заіржавілого лицаря і провінційного мудреця. Що мені до них, і чому вони хочуть прив'язати мене ретязями до цієї землі?..»

...Удосвіта вийшов над Сулу. Вийшов на вали й дивився, як сходить черлене світило. Сприймав красу землі, на якій народився, і почуття дивного піднесення вливалось Павлові до грудей.

Парувала річка, немов кінь під дощем, і захотілося схопити за гриву коня сивого і мчати на ньому в безвісті, і зріти з його хребта обаполи незнамого світу.

Поряд стриміли руїни замку Вишневецьких, зруйнованого Кривоносом: було ж, було і – марно! Хіба марно, хіба марно? – дзвеніли перепели у споловілій пшениці, мчав сивий кінь до Мгарської гори і здивився – став, зачудований творінням людських рук.

«Стій, коню! – наказав юнак і повагом, як статечний господар, спустився по кручі до нього, гладив його гарячу спину, а вона сиво парувала й вигиналася, гладка й пружна. – Стій, коню. Я осідлав би тебе, бо не зовсім чужий ти мені. Та немає в мене козацької зброї і шлеї

робочої немає. Пастухом став би, та чи повіриш ти мені, коли я не при тобі виріс? Ні, ні, хай тебе пасуть інші, а я до чужого табуну найнявся».

Розпашілий кінь, що біг усю ніч степом через Україну, згадуючи свою колишню силу й відвагу, впокорився вдень і тепер сумирно пасся, чекаючи, поки його впряжуть.

Павло подався крутою стежкою на Мгарську гору й біля монастиря побачив парубка, що дивився на уквітчані зорями зелені бані. Став поруч.

– Що там бачиш? – спитав.

– Бога...

Пішов Павло, не бажаючи більше розмовляти з боговидцем, бо сам почерпнув у Дідро мудрості, яка сюди, над Сулу, ще не скоро прийде. Брів високою тирсою, що ніжно лоскотала обличчя, бачив тільки небо і був задоволений, що ніхто й ніщо не заважає йому дивитися в нього. Вщухали у душі роздвоєння, стривоженість і сумніви, бо впізнавав себе – жерця науки й висоти.

Та раптом крізь гушавину трави побачив постать дівчини у квітчастій корсетці. Дівчина швидко перетинала його дорогу, злякавшись, може, шелесту. Павло з цікавістю прискорив ходу і перейняв – хоч і не бажав цього, бо хотів бути на самоті, – перейняв її так, як переймають козаки дівчат, – схопив за руку й потягнув до себе. Вона збентежилася, смикнулася; вона була русява, як ряска тирси, туга коса впала з її рамена йому на руку.

Павло міцно тримав дівчину за передпліччя і сам дивувався із своєї сміливості, бо ж дотепер ні в помислах, ні у снах не леліав жінок, і бридкі були йому оргії Кулябчиних синів у Страсбурзі, і сердився він у душі, немов аскет, коли вечорами на лубенських задвір'ях хапали козаки дівчат і тягли за собою у загінки дерев.

Павло міцно тримав дівчину за передпліччя і сам дивувався із своєї сміливості...

А тепер тримав незнайому дівчину так само – за руку, притягав її до себе, й соромився, і водночас радів, що може це робити й бачити дівочу вроду так зблизька.

Спитав, як усі питають:

– Як тебе звати?

– Уляна... – відповіла, і ще полохливо, та вже граючи очима, бо теж була такою дівчиною, як і всі, придивлялася до хлопця і, мабуть, упізнала, певно, що впізнала, коли сказала: – Пустіть, паничу, хорунжому покаржуся.

– Звідки ж ти?

– З Лубен, а звідки б? – засміялась і таки висмикнулася, побігла рівною тацею гори і зникла у виярку.

Вертався назад. Здалося, сонце знову сіло низько над обрій і було червоне, знову парувал сивий розгарячений кінь, примчавши з нічної волі в хомутний день. Ішов ще раз до нього, рукою обшморгував жорстку ряску з тирси і жбурляв нею, немов сівач зерном, ліворуч і праворуч, обшморгував і жбурляв – наліво й направо...

Парубок-боговидець усе ще стояв на тому самому місці й дивився тепер на баню церковці Святого Афанасія.

Любимський поклав йому руку на рамено і знову запитав:

– Що ж ти там бачиш?

– Людей бачу. Живих людей на мертвому іконостасі... Мовчи. Пильно дивись і слухай, – сказав Сисой.

І тоді почало діятися чудо серед білого літнього дня. Церковна брама тихо прочинилася сама, і з глибини церкви крізь урочистий сутінок, крізь густий запах ладану й воску пробилася миготливе світло престольних свічок, а за пучками жовтої полумені матово видніли дерев'яні колони. З їх підніжжя вихопилися паростки виноградної лози й поповзли в'юнко вгору. Лоза зелено цвіла, зав'язувалися на ній плоди, набрякали соком ягоди, жовтіли і тріскали від переситу. Внизу посередині виростав прямо зі землі колос, і не мав він стебла, і був широкий, як долоня, а зерно вилускувалося з колушків полови і скапувало золотом униз. Угорі проступали обриси людських облич, їх було багато, та кожне інакше, і в очах кожного зоріло щось своє, затаєне і нерозгадане. Вони дивилися на виноградні грона і на колос, вони раділи й горді були, і якась тривога сповнювала їхні очі. Знизу до колон і стебла підповзали людиноголові дракони, вужі й ящери, згори злітали ангели, і святий Юрій уже кидав списа в пашу одній з потвор... Та враз полився сік і посипалося зерно: кривда, туга й образа діткнулися людських облич, вони ставали щораз рельєфнішими, виразнішими, і малювалися на них радість і печаль.

Розділ шостий

Коли вже несила було ходити по казематі, коли втомилися очі вдивлятися у надщерблений камінь на стіні за маленьким віконцем, він ліг горілиць на нари і склепив повіки, а тоді замиготіли жовтаві пучки полумені свічок і вихопили з темряви обриси Сисоевого іконостаса з блідими силуетами людських облич.

Їх було багато, і всі вони намагались протиснутися ближче до пам'яті, але незримий різець казематної ночі натхненно різьбив лише один рельєф. Силуети тьмяніли і зникали; рисочка за рисочкою відточувалося й проступало вперед утрачене рідне обличчя. Улянчине... Таким самим воно було тоді, коли лубенська дівчина випадково перетяла йому стежку у високій тирсі на Мгарській горі й туго і назавше заарканила біженця з рідної землі, спинила, прив'язала для радості й муки.

Різьбив різець овал лиця й ніжні впадини на щоках, і закрий усмішки на губах, і тихий погляд очей, спокійних і впевнених, виплітав товсту косу, перекинуту на груди, – вирізьблював на чорному іконостасі рельєф дівчини, яку наздогнав того самого дня біля руїн замку Вишневецьких, коли за гору сповзало сонце, а Сула знову втікала від захомученого дня у вільну ніч.

Павло сходив із висот на землю. Думки ширяли ще десь там, у височині, і кликали, і кликали: «Геть звідси!», а ноги вже торкнулися твердого ґрунту, а очі вже спіймали мить краси – і був то рідний ґрунт і рідна краса.

Він ще тоді не знав, що наступить новий день – примчить знову сивий кінь зеленою долиною і знов, як нині, зупиниться біля нього, а він вставить ногу в стремено і вже ніколи не вивільниться, і прив'яжуть його до хребта коня, мов бранця, предковічна й приспана нині туга і потреба, обов'язок і бажання, і що кожна дорога віднині завжди пролягатиме через цей шмат землі.

Він ще не знав. Але бачив перед собою дівчину, що назвалася Уляною, і розумів, що не тільки потяг, тамований роками захланного гарбання знань, і не тільки дівоча зваба погнали його сьогодні шукати Уляну. Він в один мент збагнув, що це майнула перед ним частка його власної сутності, частка, ймення якої не знав, та порожнечу, де вона повинна була жити, відчував завжди, а що не вмів заповнити її знаннями, то клубились у ній скепсис, байдужість до рідної землі й невіра в тих людей, що віддали його світові.

Павло ще не встиг заговорити до неї, а вже мав віру, що на кожне його слово вона відгукнеться, як перемовляються струни на бандурі, він ще не відав, що таке кохання, не скуштував і присмаку його, а воно вже налило його груди, не розпитав іще, чия дочка Уляна і чи не віддала кому дівочих рушників, а вже сказав так просто, наче про це давно мовлено-перемовлено:

– Я одружуся з тобою, Уляно.

– Вийду за тебе, Павле.

Уляна теж не могла знати його помислів, та готова була ділити з ним усе, що трапиться у житті, бо ж давно призначена для нього, як земля для цвіту, і для зерна, і для домовини.

Чинбарівна Уляна рушників нікому не давала: вірила, що прийде той час, коли син хорунжого Любимського опустить погляд від небес на землю й побачить там людей, які знають його, і цінують, і плекають, і надіються. А серед них уздрить її – народжену для нього, викохану для нього, щедро відвіновану вродою і добром, як він – розумом.

І в думках тоді не було в Павла: усе, що буде діятися на цьому світі, стосуватиметься саме її – Уляни. Закатує шляхтич у Смілі кріпака – заболить йому той куток серця, де житиме вона. Підуть ландміліцейські полки на запорізькі землі – її життя топтатимуть; візьмуть ясир татари – частку її долі вкрадуть; зневажить чужинець Україну – її зневажить. Болітиме йому доля свого краю болем коханої.

То була тепла літня вічність за валами над Сулою, а потім день, вбираючись у хомут, дивився на них – поєднаних і вільних, – нахмарившись легенько журбою.

Чорна казематна ніч вирізьблювала рельєф коханої над гронами винограду і над пшеничним повним колосом.

«Ти не журишся, Уляно... Твої очі й тепер, як завжди, ясні й спокійні. В них тільки бляклою тінню блудить затаєна тривога, але ніколи не повняться вони розпукою і безнадією. Як ти дісталася з Москви додому крізь довгий і холодний світ? Але дісталася, я це знаю. Бо ти впевнена в тому, що все йде так, як мусить іти. Як же інакше? Коли б у нас ішло життя по-іншому, то й ми були б іншими людьми. А якщо б хотіли, будьши такими, як ми є, кривулями йти по світу, тоді зневажили б самі себе. Ми не маємо чого впасти в розпач, бо такого життя собі бажали. Нас добре воно провадило, і ми горді з цього. Тому й не рисує різець казематної ночі тяжкої зажури на твоєму лиці».

Ніч різьбить рельєфи...

Хто ж це? З юрби проступають машкари і, мов запізнілий докір, блазнюють на іконостасі, як колись на сцені Києво-Могилянської академії. Щезніть, дайте уздріти живі обличчя!

Не щезають. Брязкає зброєю богиня Беллона, одягнена в пурпурові шати, хвалиться своєю силою богиня перемоги, рече: «Крепость моя і сила столь многа повсюду, коль от начала мира не бяше отнюду!» А Марс, обвішаний зброєю, стає враз таким жалюгідним, на коліна падає, благає: «Того ради тебе припадаю яве, да примет мя, мужа, ко твоей державе». Та ось вибігає Бунт; роз'ярений, неприборканий, він обурюється: що трапилося з відважним Марсом? «Что се слышу, тошно і весьма ужасно, яко Марс поработился Беллоне напрасно!» Але прорікає всесильна Беллона сакраментальне «Всяк противяйся власти противится Богу, вижу, яко от него казнь приимеши многу!» Казнь, страту? Страх умить охолоджує бунтаря, він никне, ниціє, труситься і просить: «Помилуй мя, отсея не буду вашу грозну противиться суду...»

Ректор Миславський вельми задоволений дивадлом «Образ страстей мира сего»; представник найсвятішого Синоду, на честь якого готувалася вистава, щось шепоче до вуха ректорові, той розпливається у щасливій усмішці. Спудеї мовчки презираються, Миславський миттю гасить усмішку: чому тихо в залі, чому не чути оплесків, схвального гомону? Хтось викрикнув: «Зніміть машкари і покажіть пики!» – а машкари й справді треба знімати в кінці вистави, – і вже гордо позирає на публіку спудей класу богослов'я Михайло Щербак з Пирятина, знімаючи машкару Беллони, байдуже помахує личиною Марса гульвіса Данило Кулябка з класу риторики, а третій...

Новий рельєф на іконостасі...

Маски зникли, вирізьбилися контури обличчя спудея класу філософії Павла Любимського. Тиждень вивчав роль скореного Бунту, вжився у неї і зрозумів страшний її сенс: приниження, ганьба і безвихідь. Актора розчавила роль, він ще не вийшов з неї. Бунтарська машкара валяється долі, вигляд лицедія пригноблених – Бунт упокорений.

«Бунт упокорений», – збагнув тоді Павло і розпрощався з юнацькими мріями, що вимагали степ, і переправи, і гик орди, і лемент шляхти, і шалений галоп із шаблею в руці, піднятою високо над головою. Бунт придушений, то де ж вихід, чим заповнити порожнечу, що зяяла на місці втрачених марень, як зберегти хоча б свою власну свободу, що робити, щоб не стати духовним рабом, коли тіло взяте на дибу? І тоді він відчув спрагу знань. Знань, які дадуть йому віру в себе, гордість за себе, створять власний світ, якого ніхто не зможе відібрати; світ цей дасть йому незалежність і волю духу. І він пішов здобувати його.

І здобув, і став високим – головою підпирав небо, зрів далеко, і марними здавалися йому потуги батьків, які ще метушилися зі затупленими шаблями, у дідівських кунтушах. Він зрів далеко і бачив високі п'єдестали, з яких колись покажеться мирові й дасть йому те, що набув сам. До землі було далеко, він не міг чути людських голосів, та й не хотів чути, бо все те

здавалося йому дріб'язком і марними виглядали земні пристрасті – бунт же упокорений! – переступав через людську метушню і йшов упевнено у свої світи.

Та раптом хтось так виразно промовив, і він почув це й задумався: «Усі римлянами хочуть стати, а ти пізнай свій народ і в ньому себе». «Гучна фраза», – спробував відмахнутися, але таки поглянув на землю і сивого коня побачив – вітцівського, дідівського, – змученого денним підневільним таруванням і нічним галопом до волі. «Не мій це кінь», – сказав і геть пішов, а тоді в очі увійшла краса його батьківщини, втілена в одному обличчі. І меншим тоді став, і враз міцнішим, і замість тім'їв очі людські уздрів, а в них тривогу й журу, а замість високих п'єдесталів побачив реальний жорстокий і правдивий іконостас Шалматова.

Рельєф стає чимраз чіткішим. Зіслизає з нього ганьба впокорення і фальшива бундючність. Вигляд збентежений, погляд розсіяний – як далі бути? Кидати все, за шаблю і – на Січ? Ні... А що?

Підкажіть, студіозуси королівського педагогіуму, порадьте, колеги, що має робити Любимський, козацький син, що раптом упав з висот на шмат зеленої землі над Сулою? Ти скажеш, Даниле? В тебе підпухлі від безпутства очі, животієш хіба що у своїй бандурі – ти нічого не порадиш. А може, ти, Михаїле Щербак із Пирятина, інспекторе козацького земляцтва у Страсбурзькій бурсі? Михайло побоїться: у нього служба. То, може, ви, гостю-французе, мосьє Луї, студіозусе юриспруденції: ви ж не ризикуєте нічим...

А втім, не треба мені ваших порад. Там – Уляна, цього досить... Ні, цього мало. Ким я повинен повернутися до Уляни?

Вечір був звичайний, як завжди в бурсі за Даниловою бандурою, коли хлопці співають і тужать або ж витинають «тринди-ринди-триндиченьки, на болоті індишеньки», а потім розходяться. І розійшлися. Залишилося тільки три: Беллона, Марс, Бунт і ще гість – мосьє Луї. Ще гомоніли струни, ловили якусь мелодію, а гість отак, ніби між іншим, сказав:

– Вольтер на вигнанні у Ферне⁶ працює над історичними опусами. Нині цікавить його Московія. Дивовижна широта знань цієї людини.

– Ви маєте на увазі найновішу його працю про Петра І? – запитав Любимський.

– Так. Але що цікаво: концепція цього історичного дослідження полярно протилежна концепції «Історії Карла XII», що вийшла колись у Руані, маю на увазі місця, які стосуються України.

– Тут, очевидно, далася взнаки слабкість філософа – його пристрасть подобатися сильним світу цього, – мовив Любимський, спохмурнівши.

– А мені здається, – на губах Луї прослизла скептична гримаса, – що Вольтер просто розчарувався у можливостях козацтва, народу вашого. А гетьмани... Навіть Хмельницький страждав комплексом неповноцінності: розбивши наголову польське військо, вже під Замосям, звідки видно було Варшаву, дав згоду на елекцію короля Яна-Казимира і присягнув йому. Ніяк не можу зрозуміти, чому він далі називав себе підданим короля, коли в того фактично не було вже королівства...

– Звичайно, вам це тяжко зрозуміти, – відказав Павло. – Як і нам. Видно, непроста то річ – творення нації і держави...

– Останній же ваш гетьман, Розумовський, – продовжував Луї, – дав Вольтерові всі підстави для розчарування. Яке неоригінальне і примітивне його турне по Європі по тому, як у нього відібрали гетьманство. У дворі могутнього Фрідріха Великого гостює экс-гетьман, якому в обмін на булаву дали пенсію в шістсот тисяч карбованців річно і маєток у Гадячі! Вольтер з явною іронією називає його в листі Кандідом⁷, а він, приймаючи цей беклемес за чисту монету, подається до Франції, домагається аудієнції у Руссо – до Вольтера, бачте, не потрапив, – і,

⁶ Місто у Швейцарії, де Вольтер мав свій маєток.

⁷ Герой одноіменної повісті Вольтера.

мавпуючи Катерину, пропонує філософові стати директором своєї власної бібліотеки на ренті Розумовського або ж переїхати до його гадяцького маєтку.

– Мені здається, мосьє Луї, що ви трохи несправедливі щодо Розумовського. Звісно, він не зразок державного керманіча і міряти його аршином історію України не можна. Проте він людина насправді освічена і по-своєму, хай і пасивно, бажав добра Гетьманщині. Саме через це й постраждав. Домаганням спадкового гетьманства хотів зберегти автономію України...

Данила Кулябку змусила розмова Любимського з Луї. Повержений Марс закинув за плечі бандуру й попрощався.

– Річ не тільки в Розумовському, – уперто провадив далі своє Луї. – Ваша нація не дає ні видатних полководців, ні високих світочів духу. А Вольтер схиляється і перед одними, і перед другими.

І тут прорвало Любимського – несподівано для нього самого. Француз теж не сподівався такого спалаху, він знайомий з мосьє Полем. Поль – раціоналіст, зовсім не вражений національною сентиментальністю, він сам не раз глузував із Данилових шароварів і жупана, в які той полюбляв одягатися по неділях... Що сталося, мосьє Любимський, що я повів такого?

Павло підвівся зі стільця і сперся обома руками на стіл, пронизуючи знавіснілим поглядом гостя. Те, що сам про себе стверджував іноді, вважаючи, що має право на самобичування, – прозвучало в устах чужинця погордливо, набрало іншого змісту, образило і кривдою, хтознаким заподіяною, ударило в саме серце.

– А твій Вольтер знає мою землю? – проказав крізь зуби. – Знає він той молочно-медовий коридор між Європою й Азією, яким проходив хто хотів з вогнем і мечем, залишаючи по собі попіл, руїни, шибениці й палі, беручи собі за своє і силу нашу, і совість нашу, і дух, і розум? Знає він, що лемеші ми перековували на шаблі, шаблями землю орали, що вічний, щоденний ворог не давав нам скибу доорати, молитви домовити, дітей докохати? А може б, його Франція давно знефранцузилася, якби її Бог висквернив нашою фортуною... А ми вчилися і вчили, годувалися і годували, пили і поїли – усіх і вся! І бухало джерело достатку навіть тоді, коли землі не торкався леміш, а світло науки – душ людських. Нас убивали, нас навчали самоїдства, нас заманювали золотом і лівреями, нам ламали хребти, у диби брали наш вільний дух, але ми є!

– Мосьє Любимський, мосьє...

– Світочів духа не бачите в нас! А чи ви знаєте, що дочка київського князя Ярослава Мудрого, Анна провадила державну документацію французького двору, бо її муж, король Генріх І, був неписьменний? А хто розбив під Хотиним Османа II – ви чули що-небудь про гетьмана Сагайдачного? Чия земля народила Сірка – пострах блискучої Порти? А славу їх ми зі своєї добрودушності віддавали в чужі руки. Філософ Яків Козельський, що висунув ідею суспільного договору і переклав вашу «Енциклопедію», працює секретарем у петербурзькому сенаті, а вченого Симона Тодорського в гувернери царям приставили. А Сковорода, великий наш Сковорода, немов жебрак, з ціпком по Україні блукає і, певно, на своїй батьківщині не має і сотої частки тої поживи, що годує нині на вигнанні Вольтера!

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.